

7/82
XLVI. füzet.

1913. 2. szám.

A MAGYAR FILOZÓFIAI TÁRSASÁG KÖZLEMÉNYEI.

KIADJA A MAGYAR FILOZÓFIAI TÁRSASÁG.

SZERKESZTŐ-BIZOTTSÁG:

MEDVE CZKY FRIGYES elnök,
CONCHA GYÖZŐ, PAULER ÁKOS, UDRÁNSZKY LÁSZLÓ.

Megjelenik évnegyedenként.

BUDAPEST.

PFEIFER FERDINÁND KÖNYVKERESKEDÉSE, KOSSUTH LAJOS-UTCA 7.

1913.

Ezen füzet bolti ára 2 korona.

Kiadóhivatal:

Pfeifer Ferdinánd könyvkereskedése IV., Kossuth Lajos-utca 7.

Kéziratok nem adatnak vissza.

TARTALOM.

1. A néprajzi tudomány fejlődése a modern gondolkozás történetében. — KATONA LAJOS, (+ 1910) a M. T. Akadémia volt tagja, a budapesti egyetem volt tanára
2. A psychés műveletekhez csatlakozó physikai tünetenyekről. — MORAVCSIK ERNŐ EMIL, egyetemi tanár
3. Játék, művészet és munka. II. (Befejezés). — POSCH JENŐ, főgymnáziumi tanár

Irodalom:

1. L. v. SCHROEDER: Bhagavadgita. — ism. Schmidt József, a M. T. Akadémia tagja, egyetemi tanár
2. HENRI BERR: La synthèse en histoire. — ism. Kornis Gyula, főgymnáziumi tanár
3. A. E. TAYLOR: Varia Socratica. — ism. Dr. Vargha Béla
4. H. G. OPITZ: Die Philosophie der Zukunft. — ism. Tankó Béla főgymnáziumi tanár

A tagdíj befizetésére postai utalvány (vagy csekk) használható. Pénzbeli küldemények Jász Géza úrhoz, a Társaság pénztárosához (Budapest, V., Bálvány-utca 7, Földhitelintézet), vagy a M. Ált. Hitelbank-hoz «a M. Filoz. Társaság részére (tagdíj)» jelzettel; a titkári hivatalt illető közlések pedig Dr. Kornis Gyula ügyv. titkár úrhoz (IV., Városház-tér 4.) intézhetők.

Az elnökséget illető közlések az elnök czimére (MÉlt. Medveczky F. úr, Budapest, IV., Szép-utca 3.) intézendők. A szerkesztőségnek szánt tudósítások és küldemények — további intézkedésig — a kiadóhivatalba intézhetők. (Czim: Pfeifer Ferdinánd könyvkereskedése «A Magyar Filozófiai Társaság szerkesztősége részére». Budapest, IV. ker., Kossuth Lajos-utca 7.)

A M. F. Társaság tagjai a Közleményeket ingyen kapják. Előfizetés 7 korona. Ezen szám ára 2 korona 50 fillér.

A NÉPRAJZI TUDOMÁNY FEJLŐDÉSE A MODERN GONDOLKODÁS TÖRTÉNETÉBEN.

(Néhány adalék.)

A *néprajz* szó ugyan csak az *ethnographia* fordítása, de mi célszerűnek látjuk a pusztán *leiró* mellé az *oknyomozó* népvizsgálatot, az *ethnológiát* is e kifejezés alá foglalni, minthogy a tudomány nevezetére úgyis csak emennek van igazi jogcíme. Igaz, hogy jobb szeretnők, ha a kettőt egybefoglaló olyan szavunk lenne, mint a német *Völkerkunde*, amely alatt nagyon jól megfér mind a kettő: a leiró is, meg az okfejtő népvizsgálat is. De jobb híján, a nekünk visszatetsző «népisme» helyett inkább a szűkebb értelmű szóval élünk, még egyszer kijelentvén, hogy azt következetesen abban a tágabb értelemben használjuk, amelyben a Magyar Néprajzi Társaság is veszi, midőn az alapszabályaiban körülírt kutatási tárgyak és módszerek összefoglaló jegyéül a *néprajz*, folyóiratának címéül pedig az «*Etnographia*» szót használja.

Mint a neve mutatja, e tudománynak a *nép* a tárgya. E tárgy földrajzi határainak szűkebb, tágabb vagy egyetemes köre szerint egy vagy több nép, vagy az összes népek élete az tehát, amit e tudomány előbb leírni, aztán okfejtő módon megértetni igyekszik. Nevezhetnők tehát, ha a többszörös összetételű szavaktól nem idegenkednénk, *népélettannak* is; azt a részét pedig, amely a nép vagy népek életének lelki jelenségeit foglalja rendszerbe, *népéléktannak*. A «*Völkerpsychologie*» legalább a németeknél már eléggé meghonosult s néhány évtized óta polgárjogot élvező szó. Ennél is régibb valamivel a «*Volkskunde*», melylyel a «*Völkerkunde*» előbb

körülrít értelmétől megkülönböztetve, különösen a néplélek *hagyományban* nyilvánuló jelenségeit foglalják össze.

Ezeket egy Angliából világhódító útra indult szóval *folklorenak* is hívják. E szó azon kevesek közé tartozik, amelyeknek nemcsak az alkotóját ismerjük, de még a születése napját is pontosan tudjuk. Atyja *W. J. Thoms*, ki *Ambrose Merton* álnéven a londoni «*Athenaeum*» 1846. évi augusztus 22-iki számában ajánlotta e szerencsésen gyártott szót mindannak összefoglaló nevéül, amit addig népies régiségek (popular antiquities) vagy hagyományok (traditions), vagy népköltészet, népirodalom (popular literature) címén gyűjtögettek.

Eleinte ugyanis inkább csak afféle műkedvelői érdeklődéssel fordultak a hagyomány ez árvái felé, amelyek sokáig csak vajmi szerény sarokban húzódtak meg, annak a tudománynak fényes csarnokaiba csak mintegy belopódzva, a hová tulajdonképen valók. A *folklore*, vagyis a jobbára szóbeli hagyomány legtöbb eleme ugyanis, mivel nyelvi és irodalmi természetű, első sorban a nyelv- és irodalomtudomány, a *philologia* körébe tartozik. A néprajz keretébe pedig inkább csak a néptől eredő, a népet jellemző voltánál fogva való. Tárnya és e tárgy elemzésének módszere azonban határozottan a *philologia* címe alá utalják.

Lafitau francia jezsuita, ki a XVIII. század elején 5 éven át tartózkodott Canadában és rendtársának, Garnier Gyulának, egy ugyanott 60 évnél tovább működő missionariusnak vezetése alatt folytatta tanulmányait, 1724-ben, Párisban megjelent munkájának (*Moeurs des Sauvages américains comparées aux mœurs des premiers temps*, 2 köt.) már a címével jelzi ethnologiai álláspontját. (E munkáról igen elismerően szól Voltaire, *Essai sur les mœurs*, 25. s k. 11.)

A népek erkölcesinek és szokásainak összehasonlító tanulmányából az emberiség társadalmi életének fejlődését, lélektani törvényeit megismerni szerinte e tanulmányok végső célja. Annyiban persze elhibázott a L. álláspontja, hogy neki a címében jelzett őállapotok forrásaiul főleg a görög-római

mythologia, cultus és mondavilág és az ó-testamentomi könyvek szolgálnak. Másrészt az összehasonlítás a jelent illetőleg is nagyon szűk körben mozog és a párhuzamok néha nagyon szerencsétlenek; mindazonáltal némely analogiája még ma is helyt áll s a vezérlő szempont a mai tudomány ítélőszéke előtt is teljes elismerést érdemel. Mint úttörőnek kétségtelenül nagy érdemei vannak a helyes irány megjelölése és a módszer megkísérlése címén, a melylyel a későbbi, kedvezőbb körülmények közt folytatott és aránytalanul bővebb anyagú kutatás nem egy megállapítását mintegy előre sejtette és a hozzá vezető utat egyengette.

Elfogulatlanságát semmi sem jellemzi jobban, mint hogy a vallást is bevonja vizsgálatai körébe, amelyeknek jóhiszeműségét és a szerzőnek helyenkint igen találó megjegyzéseit semmiképen sem csorbitja értékükben az a körülmény, hogy L. a saját theologiai felfogásának vezérlő szempontjából kiindulva végezi összehasonlító vizsgálatait.

Vallástörténelmi párhuzamai közül különösen figyelemre méltók azok, melyeket a régi görög mysteriumok és némely ú. n. vad népek istentiszteleti szertartásai között van, midőn többek közt így szól: «Amerika vad népei, régi vallásának egész tartalma ugyanaz, ami azon vad népeké volt, kik előbb Görögországot megszállva, innen utóbb Ázsiába terjeszkedtek ki; ugyanaz, mint ama népeké, melyek Bacchust hódító útjában kísérték, s amely vallás végül utóbb a görögök hitregéi és minden más pogány mythologia alapjául szolgált». (7. l.)

Az analogiáknak e felismerése, mely az egyetemes embe-
riség hasonló fejlődési fokon mutatkozó társadaloméleti nyilvánulásait egybefűzi, igen termékeny gondolat, melyet ugyan már Lafitau előtt is fel-felbukkanni látunk a vallástörténelem egy-egy bűváránál, de ilyen világosan és következetesen kifejtve másutt alig.

Az *animizmus*nak nevezett kezdetleges lélekelméletre látszik helyesen célozni L., midőn (362. l.) kiemeli a «vad» ember és fejlettebb utódja lélekhitének azt a jellemző különb-

ségét, amely szerint az előbbi sokkal szabadabbnak, a testtől függetlenebbnek tartja a lelkét, mint a pl. mi a magunkét. A «vad»-nak lelke, úgy mond, «akkor válik meg testétől, amikor épen jónak látja, elkoszál tőle hosszabb-rövidebb időre, anélkül, hogy útjában eltévedne. Nagy útjai semmi fáradságába sem kerülnek; felszáll a levegőbe, átkel a tengereken, különben hozzáférhetetlen és jól elzárt helyekre hatol be, semmi sem állja útját, mert szellem».

Nem kevésbé érdekes néhány a földkerekségen tér és időbeli távolságok által elválasztva felöltő különös szokást illető megjegyzése, minő pl. a kezdetleges társadalmi életű népek családrendszerére (552. l.), a gynaikokrátiára vagy *matriarchatusra*, a *corevade*-ra vonatkozó, mely utóbbit persze nem kell vele együtt az iberektől Amerikába származottnak vélnünk. Helyesen lát analogiát a római *confarreatio* és *coemptio* meg az ehhez hasonló indián házassági szokások között.

Más felekezetű missionariusok munkái, mint az ev. *Loskiel* G. H. könyve *Gesch. der Mission der evangel. Brüder unter den Indianern in Nordamerika* Barby 1789), továbbá *Dobrizofferé*, ki a paraguayi abiponok között 18 éven át élve gyűjtötte megbízható anyagát (*Gesch. der Abiponen*, 3 köt. Bécs 1783), szintén igen sok becses megfigyelést tartalmaznak.

*

A rajtuk végig vonuló sentimentalis eszményítő felfogást értékére leszállítva, illetőleg a megfigyelések becsét e felfogás szüntelen szemmel tartása mellett ellenőrizve, igen sok tanulságosat meríthetünk a polynesiái szigetvilág tulajdonképeni felkutatójának, a derék *Cook* J. kapitánynak útleírásából, melyet útítársa *King* fejezett be. Hasonló szempontú, de *Humboldt*ra gyakorolt közvetlen hatásánál fogva tán még nevezetesebb a német *Forster* J. R. (*Bemerkungen üb. Gegenstände der physischen Erdbeschreibung, Naturgeschichte und sittlichen Philosophie auf seiner Reise um die Welt* gesammelt, Berlin 1783) világszertei útjának leírása, amely legjobban

jellemzi korának Rousseau társadalomtani elveit uraló felfogását. Ennek alapján áll a francia származású német költő *Chamisso* is, ki növény- és földtani kutatások céljából vett ugyan első sorban részt Kotzebue volt tengernagy világkörüli expedíciójában, de azért nyelvtudományi és néprajzi megfigyelésekre is bő alkalmat nyílván, ilyenekkel is dúsan átszötte útleírását. Az animizmust illetőleg nála is érdekes észrevételekre akadunk (III, 276), valamint a *tabut* illetőleg (IV, 62).

*

Az ethnologia előzményeinek történetében nagy szerep jut az egyetemes történelembölcselet azon rendszeres tárgyalásainak, melyek Franciaországból a XVIII. század folyamán kiindulva, Németországban érlelődtek igazán azzá, amit célul maguk elé tűztek: az egyetemes emberiség társadalmi életének törvényszerű kapcsolatok felismerésére vezető elemzésévé.

Elég csak *Montesquieu* és *Herder* neveire utalnunk, hogy e nagy értelmi forrongás két vezéralakját és műveikben az irány két legfőbb állomását megjelöljük.

A társadalmi élet természeti feltételektől való függésének felismerése, amely a legélesebb ellentétbe helyezkedik a XVIII. század közepéig, sőt részben még azon túl is uralkodó felfogással, *Montesquieu* legnagyobb érdeme. E törvényszerűség egyoldalú tuhhajtása más tényezők kellőnél kisebb figyelembe vétele mellett, rendszerének a fő hibája. Bár az ethnologia mai értelmében nem sokat tanulhat tőle, századának másik legerősebb irányadó szellemével, a még nálánál is nagyobb és általánosabb hatású *Rousseau*val szemben, a társadalmi élet törvényeinek helyesebb felfogása kétségtelenül az ő részén van.

*Rousseau*val ellentétbe kerül a józanabb svájci *Iselin J.* is, aki «*Geschichte der Menschheit*» c. 2 kötetes munkájában

Bastian, *Vorgeschichte der Ethnologie* 145. kk. II, hol az *ethnologia* szó első használata is jelezve van.

(Carlsruhe, 1784) ugyan még szintén teljesen korának teleologiai nézőpontjait követi, de a fejlődés menetéről sokkal egészségesebb tanokat hirdet, mint ábrándokat szövő genfi kortársa. Különösen figyelemre méltó megjegyzése Iselinnek az, amely a gyermekek psychológiájának a kezdetleges társadalmi fejlődésfokok megvilágításában vehető hasznát emeli ki.

Még kevesebb ellenmondásra találtak Rousseau elméletei Meiners «Historischer Vergleich der Sitten u. Verfassungen» (Hannover 1793) c. munkájában, amely a *Discours sur l'origine et les fondemens de l'inégalité parmi les hommes* és a *Contrat social* paradoxonairól igen szigorú, de nem kevésbé igazságos ítéletet mond (I. 6.), s különösen a sokat hánytorgatott «természeti ember»-ről így nyilatkozik: «Felvilágosult népek költőinél, akik a valószínűt a valószínűtlentől meg tudják különböztetni, alig akadunk a tapasztalás és a történelem bizonyítékaival ellenkezőbb agyrémmre, mint a minő Rousseau leírása a természetes őállapotról és a természetes emberről. Ez a leírás nem is érdemelt volna soha komolyabb cáfolatot, ha nem lenne hiányos képzettségű s egyúttal elkapatott és nagyra-törő emberekre szerfölött csábító hatása. Rousseau hiú ábrándképe szerint a természetes ember nemcsak erős és ügyes, hanem vasegészségű, az évszakok és az időjárás viszontagságaival szemben bámulatosan edzett s ép ezért csak vajmi kevés betegségnek van alávetve. Érzékei ép oly erősek, de egyúttal majdnem olyan durvák is, mint az állatokéi. Beéri tehát a legegyszerűbb és a legnyersebb táplálékkal s ép oly kevéssé válogat az ételekben, mint az asszonyokban. (Célzás a Rousseau elméletének ősi promiscuitására, nőközösségére.) A jövővel épenséggel nem törődik, a kíváncsiság és félelem, különösen a haláltól való irtózás tehát teljesen idegenek lelkétől. Ha se nem éhezik, sem egyéb fájdalmat nem érez, teljesen átengedi magát a jelen élvezetének, s mint teljesen szabad lény, akinek a teste egészséges, a szive nyugodt és a szükségletei ki vannak elégítve vagy könnyen kielégíthetők, a természetes ember nem lehet boldogtalan, jóllehet nincsen

saját kunyhója, sem egyéb tulajdona, sem a magafajtájabeli állandó társasága. A magafajtájabeliektől még kevesebb oka lehetett félnie, mint az állatoktól. A szájalom valamennyi embernek természetszerű érzése, s ennek a veleszületett érzésnek a természetes állapotban okvetetlenül sokkal élénkebbnek kellett lennie, mint a társadalmi együttélés állapotában. Az irgalom e jótékony érzésénél és csekély számú gyengébb szenvedelménél fogva a természetes ember inkább csak nyers volt, mint rosszindulatú, s inkább csak arra törekedett, hogy mások sérelmei ellen védekezzék, minthogy őket jogaikban sértse. Minthogy a természetes emberek semmiféle társas érintkezésben sem állottak egymással, minthogy sem a tekintélyt, sem a hűségöt, sem a tiszteletet, sem a megvetést nem ismerték, mivel fogalmuk sem volt az enyém és tiedről s mivel az erőszakosságokat is csupán könnyen helyrehozható kárnak, nem pedig bosszúállást követelő sérelemnek tekintették, az ilyen emberek között nem is támadhattak egykönnyen vészthozó viszálykodások, s megtorlásra más, mint esetleg egy-egy hirtelen, mintegy gépiesen keletkező ösztönből, nem igen gondolhattak; legfőlebb úgy, mint pl. a kutyák, melyek az utánuk dobott kőbe harapnak». S i. t.

Ezekkel a szerző társadalomtani elmélete kedvéért elképzelt paradicsomi őállapotokkal szemben Meiners az ősemlernek az akkori ismeretekhez képest eléggé hű és találó képét igyekszik megrajzolni, amely mellett azonban a Rousseau beteges érzélgősségének határozott visszautasításával nála is igen jól megfér a philanthrop felfogás. Egybevetései sem nagy értékűek és a műveltségtörténelmi szemhatár általában nem valami széleskörű nála s alig terjed túl a középkoron. Értékes azonban az a fontosság, melyet az alsóbb fejlettségű népfajok tanulmányának tulajdonít, midőn egyebek közt így szól (16. l.): «Az emberiség legfontosabb fejlődési körülményei, azok, amelyekben fajunk tetemes részei valaha voltak és még ma is vannak, az ú. n. vadság és barbárság állapotai, továbbá a kezdődő, vagy a fél és aztán a teljes felvilágosodás fokai».

Alább pedig: «Az emberiség történelme kiváló figyelmére méltatja az összes földrészek azon vad és barbár népeit, amelyek az egész emberi nem sorában a legkisebb észrevehető változást sem idézték elő, mivel sokszor egy-egy kicsiny vad vagy barbár törzs az emberi természet megismeréséhez több adalékkal szolgálhat, mint a legragyogóbb történelmfi népek, amelyek egynél több világrészt hódítottak meg és pusztítottak el.»

A Müller Miksától még napjainkban is nem minden kicsinylés nélkül *agriológiai* iránynak nevezett ethnológiai iskolának e nevezetes előfutára mindenestre érdemel legalább is akkora figyelmet az összehasonlító népelettan történelmében, mint a *Contrat social* szellemes, de épen nem alapos szerzője, aki inkább az általa világgá röpitett elmélet elleni tiltakozások révén jut bele e rövid áttekintés keretébe.

Kevésbé negatív jogcímen kell ugyanitt legalább futólag *Voltaire* történetbölcseleti eszméiről is szólnunk, aki ha mással nem, *Essai sur les moeurs et l'esprit des nations* című munkájával a műveltségtörténelem ethnológiai alapokra fektetésének az úttörői közé iktatta magát. E munka céljául az eddigi hagyományos történetírással ellentétben a világot mozgató és igazán korszakot alkotó eszmék kidomborítása, nem pedig a fejedelmek híres-nevezetes tetteinek és a töméntelen sok csatának elsorolását, ezek évszámainak többé-kevésbé fontos feljegyzését tűzi ki. (Munkái XI 157.) Másrészt pedig tetemesen kitágul nála a műveltségtörténelmi anyag, midőn különösen az addig kevesebb figyelemben részesült mongol faj, első sorban China történetének tanulságait is bevonja a szemlélet körébe. Társadalmi elmélete is haladást mutat Rousseau ködképeihez képest, ami különösen az ú. n. «természetes» emberről való felfogásán tetszik ki. Nagyon kiemeli az analog társadalmi képződmények, különösen a vallási és jogéleti eszmék fejlődésének közös lélektani alapjait, midőn így szól «Mínthogy a természet nagyjában mindenütt egyforma, az embereknek szükségképen mindenütt ugyanazokra az igazságokra és tévedésekre kellett jutniok, főképen azon jelensége-

ket illetőleg, amelyek a tapasztalat körében a legszembeesőbbek és a képzelmet leginkább felizgatják. Ennek következtében a mennydörgés és villámlás tüneményeit és hatását okvetetlenül valamely felsőbb lény hatalmának kellett tulajdonítaniok, amely fönn a levegőégben lakik. Az oceánnal szomszédos népek, ha látták, mint árasztja el a nagy tenger holdtöltekor a partokat, a holdat tették meg mindazon változások okául, melyek fényváltozásainak ideje alatt a világon történtek. Vallási szertartásainál majdnem valamennyi nép kelet felé fordult, s majdnem mindannyian emberi arcúnak képzeltek az előttük felkelő napot. A teremtett állatok közül a kigyót okvetetlenül magasabb értelműnek kellett tartaniok, amely éppen ezért Egyiptomban ép úgy, mint Görögországban, a halhatatlanság jelképe lett.» (15. l.) Ugyanilyen általános lélektani okokra vezet vissza az álmok jelentésébe és a jóslatokba vetett hitet, s igen érdekes módon fejtegeti a lélek-képzet keletkezését, amelyre nézve minden metaphysikai és speculativ ökoskodást elvetve, azt egyenesen az élet fogalmával azonosítja.

Sok tekintetben korlátolt és egyoldalú rationalista felfogása mellett is tagadhatatlanul helyesen látott egyetmást Voltaire a vallásos eszmék természetes fejlődésének menetéből, s ennyiben idévonatkozó iratai még ma is igen ajánlhatók az ethnológiába bevezető tanulmányok sorában.

Irodalom.

Condorcet, Esquisse d'un tableau historique des progrès de l'esprit humain.

A Rousseau-nál chimaerikus rajzú ősállapot mellőzésével, egész józanul a társadalmi élet tapasztalati körbe vonható jelenségeiből indul ki. Nincs ugyan némely rationalista bölcseseti forrásból eredő tévedés nélkül, de sok helyes eszmét anticipál. A későbbi angol utilizmus (Bentham, Mill, Spencer) alapvonalai megjelölhetők nála.

Klemm G., Allgemeine Kulturgeschichte der Menschheit. Leipz. 1843. (10 köt.)

Hegel ellen: az állam, mint végcél, egyoldalú felfogás; ép úgy,

mint az, amely az egyházat állítja ilyenül. Mind a kettő csak eszköz a társ. élet fejlődésének útján a végecél felé.

Minden *speculatio elvetendő*, a módszer teljesen empirikus, szigorúan inductív legyen. Szavahihető tanúságok, utazók feljegyzései óvatos kritikával és egyéb nemű adatokkal egybevetve. Emlékek művészeti és ipari termékek. Természettudományi és philológiai segédeszközök. (Összehas. nyelvészet, archæologia stb.)

A társadalom sejtje a család. Vallásos érzület. A fajok tekintetében Blumenbach 5 és Prichard 7 faja ellenében egészen sajátzerű felfogása van: actív és passív, férfi és nő jellegű race-ok embertani és szellemi jellemvonásokban élesen megkülönböztetve. (Achelis 54. l.) Bármily kétes értékű különben e felosztás, némely psychol. megfigyelés helyessége benne mégis kétségtelen. Actív népek Kl. szerint: perzsák, arabok, görögök, rómaiak, germánok; passív: mongolok tágabb értelemben, kikhez ő a hindu, egyiptomi, chinai, japáni, sőt azték népeket is számítja!

Buckle, *Gesch. J. Civ. in England.* (Magy. ford.)

A törvényszerűség a társadalmi életjelenségekben, statisztikai adatokon bemutatva. Természettudományi bizottság, teljes kizárása a véletlennek.

*

Philosophiai felfogás a műveltségtörténelem terén.

Herder, *Ideen zur Philos. der Gesch. d. Menschheit.*

Schiller.

Sejtelemszerű előrelátása az ú. n. «*survival*» fontosságának az ethnologia terén!

Földrajzi megvilágítás.

C. Ritter, *Die Erkunde im Verhältniss zur Natur u. zur Gesch. des Menschen, oder eine allg. vergl. Geogr.* (2 köt. Berlin, 1817.)

F. Kapp, *Philosophische oder Vergl. allg. Erkunde als wissenschaftl. Darstellung der Erdverhältnisse und des Menschenlebens nach ihrem inneren Zusammenhange.* (2 kötet Braunschweig 1845.)

Hegel eszméinek hatása alatt, de elég önálló a rendszer hibáinak felismerésében. épen e tárgyra vonatkozik.

J. G. Kohl. *Der Verkehr u. die Ansiedelungen der Menschheit in ihrer Abhängigkeit von der Gestaltung der Erdoberfläche.* (Leipz. 1841.)

Természeti és psychol. (politikai) feltételek.

El. Réclus munkájának bevezetése. (Az I. kötete a *Nouv. Géogr. univ.*-nek már 1879-ben jelent meg.)

A. v. Humboldt.

Anthropologiai álláspont.

A név először (Bastian i. h. 7. 1. Magnus Hund (dr. theolog. et. med.) Anthropologia de natura hominis (Leipz. 1501.) fordítól elő, tehát épen 400 esztendő's! Milne Edwards lev. Thierryhez 1829 (Lenyomatva a Société Ethnologique 1834. évi Mémoir-jaiban).

J. C. Prichard, Resarches into the physical history of mankind v. Natural history of mankind. (Első kiad. 1813.) Ném. ford. 1840. Leipz. 4 köt. (Wagner R.)

Katona Lajos († 1910).

A PSYCHÉS MŰVELETEKHEZ CSATLAKOZÓ PHYSIKAI TÜNEMÉNYEKRŐL.

A modern kísérleti psychológia törekszik a *psychés* műveleteknek physikai eszközökkel való megfigyelésére, ellenőrzésére, intenzitásuk és időbeli lefolyásuknak ily módon való meghatározására. Ezen körbe eső egyes eljárások módszereit és az egyes elért eredményeket óhajtom ezúttal közölni.

Az anatómiai, physiológiai és kórtani kutatásokkal kapcsolatos klinikai megfigyelések a szellemi élet talaját az agykérget jelölik meg. A magasabb fokon álló szervezetekben az agyköpeny nagyobb terjedelmű, finomabban van megkonstruálva s az agy ezen sajátját még a magasabb rendű állatok sem érik el. Az agynak bizonyos, finomabb intellektuos működéseket közvetítő (beszédcentrum) területei majmokon is alig fejlődnek. A szellemi hanyatlás, az elbutulásos folyamatok az agykéreg idegelemeinek, első sorban pedig sejtjeinek pusztulásával járnak. Az agykéregben keletkező különféle elváltozások, sérülések, daganatok, vérkeringésbeli zavarok, a szellemi működésekben is bizonytalanságot, tökéletlenséget, kieséseket, hiányokat idéznek elő. Legfontosabb elemei, a ganglion-sejtek, idegrostok útján összeköttetésben állnak egymással és peripheriával. A számos finom ideghálózat lehetővé teszi, hogy abban mint csomópontban a szervezeti élet különféle funkciói találkozzanak. Az agykéreg-sejtek tulajdonképen az összes psychés műveletek energiaforrásai, de ingerlő, serkentő, gátló, szabályozó befolyást gyakorolhatnak a különféle szervi működésekre is. A bennök lerakott, akár a szervezet különféle részéből, akár az érzékszervek útján a külvilágból

eredő emlékképek alkotják szellemi életünk tartalmát, de azok nem szokták csupán az elemi ingerek egyszerű másolatai lenni, hanem bizonyos functiobeli komplexumok képeit egészükben is rögzítik. Így pl. nem csupán az izomösszehuzódás magában, hanem a lefolyó művelet egész teljessége és eredménye, az azt kísérő összes változásokkal rajzolódik le és hagy nyomokat az agykéregben. Ott az ingereket jellemző, közelebből meghatározó sajátságok összefoglaló associációs kapcsolata alakul ki. Agykérgünk nemcsak észreveszi, hogy történik valami, de azt is, hogy mi. Ezen vonás különbözteti meg az ingerek felfogására szintén képes subcortexes, kéreg alatt levő és a mélyebben fekvő középpontok működésétől. Az associációs egység, az ingerek természetének felismerése, teszi lehetővé, hogy a reactió formája nem egyoldalúan szabványos mint ezeknél, hanem változatosabb alakban jelenhetik meg, a körülménynek, viszonyoknak megfelelően célirányosan módosulhat. Az agykéregnek a szervezet egyes részeire gyakorló hatását a hypnozis alatt végzett kísérletek is bizonyítják, amidőn *psychésen* oly működések is megváltoztathatók, amelyek rendes körülmények között az akarat befolyásán kívül állnak. Magam is képes voltam előidézni nemcsak mozgásképtelenséget, érzészavart, hanem hőemelkedést is. De a szoros kapcsolatot bizonyítják a bizonyos *psychés* műveleteket, hangulatbeli árnyalatokat kísérni szokott élénk szervi, különösen vasomotorikus functiós módosulások, zavarok, amidőn az arc hirtelen elpirul, elhalványul, a szívverés emelkedik, az étvágy megváltozik. Az agyban nemcsak egyszerű *psychés* vagy motoros műveletek képei rajzolódnak le, hanem egész események és az érzésbeliek sokszorosán összekapcsolódnak a mozgásbeliekkel. A mozgási műveleteknek háromféle alakját ismerjük: a reflexes, automatós mozgást és a cselekedetet. A reflexesre jellemző, hogy reactiós formája mindig ugyanaz, az esetek nagy számában védőszerepet játszik s a lét fenntartása szempontjából szükséges szabványos működés alakja (a tüdő tágulása, szűkülése reflexes folyamat). Akár pelyhet fű-

junk a szem elé, akár ököllel vagy doronggal közeledünk feléje, a reflexes reactió csak a szemhéj bezáródása lesz, ennek legfeljebb csak foka változik. Az automatós mozgások (pl. járás, zongorázás) eleinte lehetnek ugyan tudatosak, de később a psychés befolyások nélkül folyhatnak le épen úgy, mint a reflexesek, az egyén élete folyamán már tökéletesítheti azokat, de az elődöktől örökölni. A cselekedetet mindig a *psychés parallelizmus* kíséri. Alakjai: az *ösztönszerű* (a bekövetkező támadásra a védekezés szempontjából a kar felemelése), *affectivos* (a hangulat szerint változó), *intellectuosos* (amely mindig az ítélő következtető művelet eredménye s mindig a motívumok és ellenmotívumok harcából alakul ki) és az *expressiós* (arckifejezés, gesztus, beszéd).

Különösen a szellemi műveleteket kísérni szokott arckifejezés és taglejtések, általában a *motoros* reactiók azok, amelyek bizonyos physikai eszközök útján ellenőrizhetők. Ezek ugyanis annyira szorosan összekapcsolódnak a különféle psychés folyamatokkal, hangulatbeli elváltozásokkal, hogy végre — mint ezt a hypnózis alatt végzett kísérletek is bizonyítják — egymást kölcsönösen kiválthatják. A gesztusok a szellemi műveleteknek megnyilvánulását, a beszédet, az előadást színesebbé tehetik, bizonyos esetekben az associatióra serkentőleg, de túlzott formában (pl. elmebetegéknél) gátlólag is hathatnak, míg máskor kiegészítik, vagy helyettesíthetik azokat.

A *Sommer* által finoman megkonstruált egyik készülék segítségével az arckifejezés megalkotásában igen fontos szerepet játszó homlokizmoknak összehúzódását, különféle, többnyire kedélyhangulatbeli változás által előidézett ingereknek ezekre gyakorolt hatását lehet ellenőrizni, a homlokra alkalmazott készülékkel kapcsolatba hozott s az izomösszehúzódást, a finom és érzékeny hárttyával fedett dobban levő légnomásbeli ingadozásnak a *Marey*-féle írókészülékre való átvitele által a *kymographiumon* rögzíteni. A másik ugyanilyen célra szolgáló két apparatus az alsó és felső végtagok három dimenziójú mozgásának grafikai érzéktetését teszi lehe-

tővé, miáltal a különféle psychés ingerek hatása ez uton is észlelés tárgyává tehető. Az előlegesen megállapított *expressió*s reactio formájának figyelembe vétele mellett vizsgálhatjuk, hogy bizonyos szellemi műveletek, hangulatbeli elváltozások alatt (a figyelem megfeszítése, olvasás, öröm, bánat, ijedtség stb.) miféle változások, milyen motoros reakciók merülnek fel. Ugyancsak a mozgási műveletek minőségének és mennyiségének vizsgálása alkalmával felmerülhetők különféle psychés befolyások hatása ellenőrizhető a *Mosso*-féle és *Lehmann*-féle *ergograffal*, amelynél a kifejtett munka fokát jelző íróké-szülék kitérései szintén a kimographiumon fixálhatók.

A psychés működésekhez csatlakozó physikai tűnemények-nek vizsgálatára különösen alkalmas a *Veraguth* által *psycho-physikai galvanos* vagy, rövidítve, *psychogalvanos reflexesnek* nevezett jelenségek kísérletes megfigyelése.

Már *Du Bois-Reymond* 1849-ben kimutatta, hogy ha valamely egyén mindkét kezét zinksulfát-oldatba tartja, áram indul meg, amely a galvanometerrel kimutatható. Később *Féré* (1888-ban) kiderítette, hogy ha a két karra vagy két lábra elektródok helyeztetek, amelyek bizonyos villamáramot fejlesztő elemekkel voltak összeköttetésbe, az ezen áram körébe iktatott galvanometer az egyénre alkalmazott különféle sensoros és kedélybeli behatásokra kitérésekkel reagál. Ugyancsak 1890-ben *Tarchanoff*, *Féré* kísérleteit nem ismerve, hasonló eredményeket ért el különféle érzéki, kedélyhangulatbeli és értelmi ingerek hatásával.

A további kísérletek szintén azt bizonyították, hogy a galvanometer, amely a test területéről közvetlenül vagy pedig galvanos batteriának közbeiktatása útján elvezetett áram keretébe iktatódik be, a különféle physikai, sensoros és psychés ingerek alkalmazására különféle kitéréseket tesz. A tapasztalat azt mutatja, hogy ha csak egyszerű physikai ingerek alkalmaztatnak (pl. a vizsgálandó hirtelen felemeli karját, miáltal a hozzácsatolt elektródok, a vezetés módosulását szenvednek, ugyancsak izommozgás is kifejlődik), a galvanometer *nyomban*

jelzi a kifejlődő áram hatásának megfelelő kitérését. Ha ellenben *sensoros* (az érzékszervekre ható) vagy *psychés* befolyásoknak tesszük ki az egyént, a beható inger és a rákövetkező reakció (galvanométeres kitérés) közé mindig rövidebb, hosszabb *latens időszak ékelődik be*, vagyis a galvanometer nem tér ki mindjárt. *Veraguth* psychophysikai reflextünetnek azért nevezte, mert a psychés tényezők együttes hatása szükséges a jelenség előidézésére. Galvanosnak pedig azért, mert a centrifugalis folyamatnak érzékitésére a galvanos áram mérhető elrendeződése kell.

Magam is már huzamosabb idő óta végzek ez irányban rendszeres vizsgálatokat *Veraguth* eljárása szerint, de némi módosítással, s ezek eredményéről kívánok ez uttal beszámolni. A vizsgálathoz Leclanché-féle elemeket alkalmaztam, állandóan 1, 2 (két elemnél tehát 2, 4) Volt feszültséggel, a vezetősodronyok félmilliméter átmérőjűek voltak. Az áram körébe iktattam ellenállást, valamint a *Deprez-D'Arsonval* féle tükkörgalvanometert, amelynek kitéréseit a félkör-alaku fokozott skálára vetítettem egy méter távolságból. A latens és reakciós időszak meghatározására $\frac{1}{5}$ másodperces órát alkalmaztam. A hazai Marx és Mérei cég által utasításom szerint konstruált készüléket oly módon is berendeztettem, hogy a galvanometer kitéréseit egy vékony résen át a mozgó filmre át-vive lehessen lephotografálni, ugyancsak egyidejűleg a *Jaquet*-féle chronometer jelzéseit is ugyanott érzékíteni. A kísérleteknél a latens és reakciós időszak pontos feljegyzését gyakorlott assistenseim végezték. A különféle ingereket magam alkalmaztam. Súlyt fektettem arra is, hogy a kísérletek mindig a nap ugyanazon szakában, kissé elhomályosított szobában és a legnagyobb nyugalomban történjenek s a behatni kívánt ingeren kívül minden más kirekesztessék. A kísérleti egyént saphára fektettük, úgy, hogy kényelmes helyzetben és teljesen mozdulatlan legyen. Csak amidőn a helyzet változással járó kedélyi behatás is eltűnt s az egyén teljesen nyugodt volt, kezdtem el a kísérletet. Hogy a fogantyús elektródnak

a kéz beszorítása által keletkező izommozgás hatását is elimináljam, 12 cm hosszú és 6 cm széles nickellemezt kötöttem a két testfél különféle részeire, de többnyire a két tenyérre, amelyek azután összeköttetésbe jöttek az említett sodronyok segítségével az áramot létesítő berendezéssel. A vizsgálat előtt a galvanometer vetített tükrét a 0 fokra állítottam be. Ezen kísérleteim alkalmával a testnek különféle részeit kötöttem így össze, az isotrop, anisotrop, symmetriás, asymmetriás helyeket s azt találtam, hogy nem mindig a tenyerek összeköttetése útján volt a reakció legélénkebben kiváltható, ahol tudniillik a verejték-elválasztás nagyobbfoku.

A galvanometer ilyen vizsgálatok alkalmával rendszeren bizonyos irányban szokott kitérni, amelyet a kísérleti adatok feltüntetésében «+»-al jelöltem és csak ritkábban az ellenkező oldal felé (ezt «-»-al jelöltem). A vizsgálat alkalmával nagyon érdekes módon volt észlelhető az endopsychés izgalmi állapotnak a galvanometer ingadozásaiban való megnyilvánulása, amit vagy a szokatlan helyzet, vagy az eredmény miatt való félelem, máskor pedig a vizsgáló tekintélyéből kifolyó (pl. a betegeknel, ápolóknál) feszélyezettség idézett elő. Vizsgálataim alkalmával, amint említettem, a physikalís ingerekre a latens idő 0 volt. Míg a sensoros és psychés ingereknél 0'6-tól 12 másodpercig ingadozott, az egész reakciós szak 4-32 másodperc közt váltokozott.

Saját kísérleteim alapján megállapítottam, hogy a galvanometer kitérésének *háromféle typusa* különböztethető meg: az *egyszerű*, amidőn a galvanometer tükre egyszerűen kitér, és vagy a kiindulási pontra megy vissza, vagy előbb megáll, az *ingadozások*, amikor a galvanometer kitérésének maximumát vagy megállapodások vagy az ellenkező irányban való kilengések után éri el és végül a *vegyes typus*, ahol az előbb említett kettő váltokozva fordul elő a különféle ingerek alkalmazásakor nyert kitérés alkalmával. Ingerekül a következőket használtam: a vizsgálatnak fejét kellett jobbra-balra mozgatnia, arcát elfintorítania, vállait, majd két karját, két

lábát felemelnie, mélyen be- és kilélegeznie, önként kifeszítenie az alsó, majd a felső végtagot, azután én emeltem a felső, azután az alsó végtagot (*passivos* mozgás), továbbá kiváltottam a térdreflexet, finom ecsettel megsimítottam a nyakat, majd tűvel megszúrтам, szeme elé szokatlanabb festett képet helyeztem, szemébe villanyfényt vetítettem, kölni vizet, ammoniát szagoltattam vele, bűgő hangvillát helyeztem füléhez, váratlanul összezsáptam kezemet füle megett, cukros, chininoldatot csepepenttem nyelvére. Ezen érzékszervekre gyakorolt ingerek után következtek a psychés természetűek. A vizsgáltnak ötönként kellett 100-ig és vissza olvasnia, a hónapokat fordított sorrendben elmondania, ezután az érdeklődést, örömet és ijedtséget felkelteni alkalmas eseményt mondtam el neki. Minden egyes esetben pontosan meghatároztam azt az időt, amely az inger behatása és a galvanometer kitérése között lefolyt, valamint a kitérésnek a minőségét és időtartamát. A legélénkebb reakció mutatkozott a taktilis, az akusztikus és optikus ingerekre, valamint az érzelmi motivumok által erősebben színezett képzet-komplexumokra, amelyek hangulatbeli elváltozás kiváltására voltak alkalmasak. Természetesen az ilyen utóbbi természetűek individualisak. Érdekes volt egy esetben az a kísérletes eredményem, hogy midőn a vizsgált egyénnek előleges informáltatásom után tartózkodása helyének egyik utcáját említettem föl, a galvanometer szokatlanul erős kitérést tett. Később megtudtam, hogy az illetőnek ott lakott a jegyese.

Hogy az *intellektuos* műveletek is ilyen physikális tüneményekben kifejezést nyerhetnek, bizonyítja az idecsatolt táblázat is, amely egyes vizsgálati egyéneimnek küzdelmét a galvanometer kitérésének alakjában mutatja.

Név	Latens idő	Számolás 5-től 100-ig 5-önként és vissza	Reaktiós idő	Latens idő	A hónapok neve elmondása fordított sorban	Reaktiós idő
R.	2'8	+15-4+5-5-11+8-5-3-2+30	30	2'0	+15-5	9
F.	2'0	+10-3+4-4+20+15-3-2+5+4	42	1'0	+15-4-5	13
W.	3'2	+5-4+8-6+2	21	2'8	+6+8	15
M.	1'6	+18-5+5+6+10-11+8	25	1'8	+6-10+5-6	10
H.	2'5	+6+5-2-5+2+3-25	32	2'0	+5-2+20	12
S.	2'0	+15-5+3+5+2-2-5-3-5-3-3	47	1'8	+10-5-20+5+10-5	30
G.	2'0	+5-5+5+10-5-7	20	2'0	+15-10+10	10

Nagyon érdekes és a psychés befolyásnak el nem vitatható hatását bizonyítják a hypnozis alatt végzett kísérleteim, amelyeknek egyrészt a *Magyar Filozófiai Társaság* 1913. évi május hó 17-iki ülésén e tárgyról tartott előadásom alkalmával be is mutattam. A kísérletre használt nő fixirozással vagy simogatással könnyen hypnozisba ejthető s ezen állapotban nagyon suggestibilis. Egyszerű bemondásra (hogy pl. balkarja teljesen érzéketlen vagy túlérzékeny) sensitives zavarokat lehetett előidézni (pl. karját erősen meg lehet szűrni, anélkül hogy érezne), valamint az érzékszervek funkciójára vonatkozó tudatát is megváltoztatni. Pl. Ha azt mondom a hypnotizált-nak, hogy a jobb füle nagyon érzékeny, már a hangvilla hangjára is összerázkódik, fuléhez kap, míg ha azt suggerálok neki, hogy teljesen süket, semmit sem hall, a tapsra, bármely erősebb kiáltásra még csak meg sem mozdul, az idegenek szavát nem hallja, csupán csak a hypnotizáló utasításaira reagál. A tapasztalat azt mutatja, hogy a hypnotizált egyének agya jóformán csak bizonyos ingerek felfogására van beállítva, míg a többi iránt való fogékonysága vagy alább száll, vagy megszűnik. A hypnozis alatt pl. azt szuggeráltam a nevezett nőnek, hogy jobb füle túlságosan érzékeny és most bűgő hangvillát tettem ezen füléhez, erre két másodpercnyi latens időszak után a galvanometer 18 fokra tért ki. Mikor

azután néhányszor ismételtém előtte, hogy teljesen süket és ezután tartottam füléhez a bűgő hangvillát, a galvanometer tűkre egyáltalában nem tért ki. Ugyanígy, amidőn azt mondtam, hogy egyik karja nagyon érzékeny, amint azt tüvel megszórtam, 15 latens időszak eltelte után a galvanometer 32 fokra tért ki. Mig az érzéketlenség szuggerálására a reakció elmaradt. Ugyancsak nagy kitérést mutatott a galvanometer a félelem (hogy kígyó közeledik felé) és öröm (hogy lánya kitünően tette le a vizsgát) szuggerálására.

A *psychogalvanos* reflextünemény kiváltását alkalmaztam bizonyos asszociációs kísérletek alkalmával is. A szavas módszerrel használtam, tudniillik a vizsgálandóknak bizonyos közönyös, részben érzelmi hatást kiváltani alkalmas kiejtett szavakra nyomban válaszolnia kellett azt, ami rögtön eszükbe jutott. Ilyenkor nagyon élénken szembeötlő volt a különbség az indifferens és hangulattal színezett szavak reakciója között.

Felhasználtam ezen tünemény segítségét a tényállás felderítése szempontjából alkalmazható kísérleteknél is, amidőn az egyének akarata ellenére el kell árulnia azt, hogy valamely tüneménynek, eseménynek szemlélője volt-e vagy sem. Kísérleteimet úgy végeztem, hogy több egyént felkértem, hogy tudtomon kívül állapodjanak meg egymás között abban, melyikük menjen be az általam kijelölt szobába, amelyben előzetesen sajátságosan csoportosítottam a butorokat és más tárgyakat. Felhívtam azonban arra is, hogy a szobában megforduló az ott tapasztaltakról a többinek semmi felvilágosítást ne nyújtson. Ezek megtörténte után, a kijelölt egyéneket sorba vizsgálat alá vettem az ismeretes módon s egyúttal az általam összeállított, részben a szobával összefüggő, részben azzal semmi vonatkozásban nem levő szavakat ejtettem ki előttük, amelyekre nyomban válaszolniok kellett azon szóval, amely eszükbe jutott. Ilyenkor a vizsgáltak nemcsak a feleletül adott reakciós szóval, hanem különösen akkor, amidőn az egyén észrevette, hogy elárulta magát, vagy önmagában hirtelen azt mérlegelte, hogy a felelettel nem vezet-e nyomra, a gal-

vanometer nagyobb ingadozásokat és kitéréseket mutatott. Tehát ezen psychés kedélybeli folyamat ismét physikai jelenségekben nyert kifejezést. Az említett kísérletezés alkalmával pl. az egyik egyén azzal árulta el magát, hogy a kép szóra királlyal válaszolt, mert a jelzett szobában Őfelsége arcképe függött a falon. Egy más alkalommal a szoba falirájának kulcsára kalapot helyeztem s ez a szokatlan összeállítás anynyira megragadta a bentlevő figyelmét, hogy a kísérlet alkalmával az «óra» ingerlő szóra «kalap»-pal válaszolt.

Ha tehát azt látjuk, hogy ugyanazon berendezés és ugyanazon somatikus feltételek mellett bizonyos psychés természetű ingerekre következetesen physikai eszközök által mérhető, bár intenzitásukban ingadozó, de alakjukban állandóan hasonló reakciók következnek be; ha továbbá tapasztaljuk, hogy — mint ezt a hypnózis alatt végzett kísérleteim bizonyítják — ezen *psychés* úton keletkező ingerre beálló reakció, vagyis ennek kifejezőjeként a galvanometerbeli ingadozás, *psychés* úton fokozható, leszállítható vagy felfüggeszthető: akkor ennek a tünemény keletkezésére való befolyása nem tagadható.

Egészen más kérdés, hogy a galvanometer kitérése, tehát ezen physikai tünemény, milyen úton keletkezik. Mivel egyfelől az elektromotoros erő úgy a szervezetben, mint a szervműködésbeli folyamatok számos alakjában találhatja forrását, másfelől pedig egyes tényezők alkalmasak a vezetési ellenállás alakját befolyásolni és mivel nagyon nehéz, vagy alig lehetséges a különféle tényezőknek befolyását és hatását egymástól időbelileg elkülöníteni és ellenőrizni, a kérdés eldöntése nagyon nehéz. A *psychés*, *sensoros* ingerek által előidézett s bizonyos reakcióban nyerő változások, mint energia felhasználásának folyamatai, az elektromotoros erő fokozásához járulhatnak hozzá, de másfelől, a hozzájuk csatlakozó különféle funkciók következményeképpen a vezetési ellenállás csökkenhet s így galvanometernek többé-kevésbé élénk kitérése mind a két oknál fogva bekövetkezhet. Mindenesetre a változásnak,

amely ezt a physikális tüneményt előidézi, endosomatikusnak kell lennie, mivel a berendezés külső feltételei, mint már említettem, állandóan ugyanazok. Ezen *endosomatikus* folyamatokat származtatták (a spinális, sympathikus, vasomotoros) idegek actiós áramaiból, a mirigyekben (verejtékmirigyekben) levőkből, a vér és lymphá anyag- és gázcserejét létesítő és a kéz hajszálereiben lefolyó diffúziós folyamatokból eredő és végül az izomösszehúzódást kísérő áramokból. Mindenesetre a vasomotoros és mirigy-tevékenységbeli tényezőkkel nagyon kell számolni, mert hiszen tudjuk, hogy bizonyos szellemi műveleteket, hangulatbeli elváltozásokat élénk kipirulás, elhalványulás, bő verejtékezés szokta kísérni s a szöveteknek ilyen módon való átnedvesedése az elektródokkal való érintkezési helyen a vezetési ellenállás leszállításához vezethet. Mindez azonban irrelevans azon tény konstatálása szempontjából, hogy bizonyos, *sensoros* és *psychés* műveletek az egyén akaratától független physikai eszközök által megmérhető reactióban nyerhetnek kifejezést.

Moravcsik Ernő Emil.

JÁTÉK, MŰVÉSZET ÉS MUNKA.¹

(Befejezés.)

II.

Ismeretes dolog, hogy a köztudalom embere a synonymák használatában nagy jártasságra tett szert mindenféle téren és nevezetesen a «tárgyhoz illő» szót a számos rokon jelentésűek közül kiszemeli és «helytelenül» választott elnevezéseket visszautasít a legnagyobb határozottsággal, még pedig anélkül, hogy tudatában lenne ama kriteriumoknak, melyeknek alapján eljár vagyis ismerné azokat a definíciókat, melyek az egyes fogalmak határkörét megszabják. A sok közül ilyen az a három fogalom is, melyeket ez elmfuttatás címéül választottunk. Egy pillanatig sem habozunk a kártyázást játéknak, a zenélést művészetnek, az egyenletek megoldását munkának nevezni, és menten felszisszenünk az olyan solocismusra, hogy a matematika «művészet», a zene meg «tudomány».

Minekünk most nem annyira az lesz a célunk, hogy a köztudalom emberének kezébe adjuk azokat a definitiókat, fogalmi határvonalakat, melyek az ő nyelvhasználatát öntudatlanul vezetik, — avval különben sem nagy szolgálatot teszünk valakinek, ha megmutatjuk neki, *miért van igaza*, ha egyszer úgyis hiszi, hogy igaza van. Inkább arra fogunk törekedni, hogy e három fogalom tárgykörének objektív rokon-

¹ Az I. rész a *M. Fil. Társ. Közleményei* 1913. évi 1. számában jelent meg.

ságát, e rokonság terjedelmét megállapítsuk, más szóval, már jóelőre bizonyos kritikus álláspontra fogunk helyezkedni e köztudalmi megkülönböztetésekkel szemben és ezeknek jogosságát, e jogosság határait fogjuk vizsgálni. Előzetesen tehát azt az álláspontot foglaljuk el, hogy munkát, művészetet és játékot egymástól megkülönböztetni pusztá nyelvszokás; de kérjük, miféle tárgyi okoktól sugalt, miért és milyen pontig helyes nyelvszokás?

Legelső észrevételünk az, hogy a kérdéses háromféle működés — s ezt ime már evvel a szóval kimondtuk! — felolvad egy egységes, általánosabb fogalomba, t. i. épen a *működés*, foglalkozás avagy még általánosabban a *cselekvés* fogalmába. (Lazarus [45—8] ezt úgy fejezi ki, hogy eredetileg sem munkaösztönünk nincs, sem játékösztönünk, hanem van bennünk a tevékenységre való törekvés, foglalkozást keresünk, mert irtózunk az üres időnek unalmától.) A kiindulásul megragadni való pszichológiai tétel tehát, úgy látszik, úgy fog szólni: az emberi *cselekvések* háromfélék, t. i. valami hasznos célt szolgáló *munkák*, továbbá a szépet mint célt szolgáló *művészeti tevékenységek* s végre a pusztá mulatság kedvéért vállalt *játékok*. Ez a tétel azonban egyike volna ama korai általánosításoknak, amilyenek bizonyos, a köztudalom felszínén mozgolódó nézeteknek eleget tesznek ugyan, mert közéleti kategóriákat kodifikálnak, de a mélyebb boncolást nem bírják meg. A kérdéses felszólítást ugyanis az öli meg, hogy nem juttat helyet az életfenntartásra szükséges physiológiai működéseknek, úgy reflexusoknak mint akaratú cselekvényeknek. Enni, inni, járni époly kevésbé játék, mint amennyire nem munka vagy plane művészet (Schaller 12).

Amelyik psychologus mármost azt hiszi, hogy a szóban forgó tételt megmentette, ha egyszerűen kiegészíti a táblázatot egy negyedik taggal, az «életfenntartó működések»-kel, az ilyenek combinatioit mi elrontjuk avval, hogy az életfenntartó működések végtére is hasznosak, ennyiben tehát a szintén «hasznos» munkához állanak közelébb, mint a másik két

osztályhoz. Azt is felvethetjük, hogy a «puszta multság» nagyon határozatlan fogalom; nem tudni vajjon a széppel avagy kellemessel esik-e össze. Ha a széppel, akkor nyilván minden játék művészetté válik; ha meg a kellemessel, akkor a játék nem más, mint testi élvezet. Talán ennyi is megérezte az olvasóval, hogy a kérdéses fogalmaknak pontosabb elemzésére van szükség.

Aki velünk együtt abból indul ki, hogy minden emberi cselekvés a cselekvőnek valamely szükségletét orvosolja, valami érzett hiányt pótol, az ilyen gondolkozó már nem fog hozzájárulni ahhoz a fogalmazáshoz, hogy minden cselekvés játék, melyet önmagáért, távolabbi célok nélkül, vagyis csupán a cselekvésben rejlő tetszésferrásért vállalunk. Mert aki ezt a tételt aláírja, nyilván játéknak lesz kénytelen kiadni az összes életfenntartó működéseinket, melyeket egyszerűen és őszintén önmagukért, vagyis «mert jól esik», hajtunk végre, s eszünk ágában sincs velük «testünket fenntartani», avagy esetleg «a nemzet haderejét szaporítani». És ez a definíció nemcsak azért helytelen, mert jogtalanul kiterjeszti a játék fogalmát, de helytelen azért is, mert viszont kirekeszt a játék köréből olyan működéseket, miket a köztudalom teljes joggal játékoknak tekint. Minden társasjátéknak vannak szabályai, azaz bizonyos eljárásmodokat rónak rá a játzókra, olyan cselekedeteket, melyek magukban véve épen nem gyönyörűségesek, hanem tisztán ama célt szolgálják, melyet, t. i. a közreműködők mulattatását, az egész játék el igyekszik érni. Kártyákat megszámlálni, mindegyiknek az értékét megítélni, kiokoskodni, hogy milyen kártya lehet az ellenfél kezében stb. mindezek olyan száraz elmeműködések, melyekben, ha a végükben mosolygó győzelmű reménység nem aranyozná be, senki semmi mulatságot nem talál. A kártya- s hozzá tehetjük, minden társasjáték, tehát egy csomó nem önmagukban kellemes, nem önmagukért végrehajtott működésekből tevődik össze, azaz olyanokból, melyek valamely célt, a győzelemnek lehetőségét szolgálják; ebben a tekintetben tehát teljesen,

hasonlítanak ama *munkához*, melyet szintén az eredménye végett vállalunk. S ezért a kártyázást mégis játéknak tekinti az egész világ, bizonyára méltán.

De van itt még egy pont. Tekintetbe kell venni, hogy az emberi cselekvényeknek az az összetett formája, mikor valamely eljárásmodot egy távolabbi célnak alárendelünk, azaz csak eszközül használunk, meglehetősen késő fejlemény. A gyermek eleinte mindent amit tesz, azért teszi, mert maga a cselekvés, illetőleg az abból közvetlenül felsarjadzó érzetek és érzelmek szolgálnak célpontjául. Mindenesetre korábban kezd csúszni-mászni a földön avégett, hogy mozgás-ösztönét kielégítse, illetőleg a nyugvás kellemetlenségét megszüntesse, mintsem mászkálni avégett, hogy valamely távolabb eső tárgyat megragadhasson. S persze még később határozza rá magát a helyből kimozdulásra olyan okból, hogy ama távolabbi tárgyat ne csak megfogja, hanem vele, pl. ha étel, az étvágyát kielégítse avagy azt egyéb célokra felhasználja. Az ilyen primitív cselekvény, mint látjuk, semmi másban sem különbözik a későbbi eljárásmodoktól, mint abban, hogy amott a cselekvésre ingerlő érzelem (a célpont) közvetlenül magából a végrehajtott cselekvésből pattanik ki, az összetettebb későkori cselekvényeknél pedig mint harmad-negyedrendű *következménye* jelentkezik az elvégzett cselekvésnek. Eleinte A-t végrehajtom, hogy B legyen belőle; utóbb meg A-t végrehajtom, hogy olyan B legyen belőle, amelyből az a C lesz, mely olyan D-t fog nekem hozni, amilyenre voltaképen vágyódom. A kétféle cselekvés között tehát nincs más különbség, mint egy rövidebb és egy hosszabb okozati sor között. Mármost kérjük, jogos dolog-e, valamely cselekvést csak azért, mert egy pár mozzanattal rövidebb pszichológiai folyamatból származik, egészen más kategóriába sorozni, azaz mint «játék»-ot szembevetni a «munkák»-kal.

S végül még egy ellenvetés. Ha minden lelki processzus, melyet önmagáért hajtok végre, játék, akkor a tudósnak legkomolyabb, legnehezebb munkái mind valami játék kedvéért történnek. P. o. az a középkori arab matematikus, aki abban

törte magát, hogyan lehet a vegyes másodfokú egyenletet megoldani, végtére is azért próbált, okoskodott, erőködött, hogy ezt a megoldást megtalálja vagyis szemlélhesse azt az eljárásmodot (az ú. n. négyzetes kiegészítést), mely a keresett megoldást tartalmazza. Mikor aztán a törekvése célt ért és sikerét szemlélte, átgondolván, «tehát így és így kell eljárni» ez olyan gondolatműködés, melynek nem volt semmi célja, mert hiszen a cél el volt érve, az egyenlet megoldva. Mármost ennek a meggondolásnak, ennek az eredményszemlélő, eredményt összefoglaló lelki működésnek a szóban forgó elmélet szerint játéknak kellene lennie s evvel azt a paradoxont kényszerülnénk aláírni, melyet már fennebb jeleztünk, t. i., hogy minden tudományos törekvés, mint egy önmagáért megkívánt eredménynek szemléletére törtető eljárás, valami játéknak kedvéért folyik. (Schaller [81—6] nézetét azonban el lehet fogadni, amikor azt mondja, hogy a komoly munka eredményének élvezetében a játékhangulat *csirái* rejlenek.)

Fejtegetésünknek első eredménye mindenesetre az lesz, hogy az ú. n. öncélúság vagyis az, ha a cselekvés magamagáért hajtódik végre, egyáltalán nem kiváltságos vonása sem a játszó, sem a művészeti tevékenységnek, hanem *eredetileg* minden, bármilyen tárgyú cselekedeten megvan. «Amit teszek, azért teszem, mert maga az, amit teszek, tetszik nekem», ez az eredeti típusa, mondhatnók a jellegje minden emberi, sőt állati cselekvénynek.

A primitív, egytagú cselekvény lehet olyan, melynek közvetlen következménye valamely testi élvezet, egy kellemes érzetnek beállása (pl. mikor leeresztem a fáradt karomat). Beállhat továbbá valamely esztétikai élvezet vagyis egy csak formájánál fogva, t. i. az alkotó elemek csoportosítása miatt tetsző dolognak az élvezete (a fejemet és szememet odafordítom egy szép virág felé). S végül beállhat az egyszerű mozdulattal egy olyan tetszésem is, amely morális természetű (mikor a karomat odanyujtom segítségül egy nehéz teher alatt görnyedező vagy vízben fuldokló embernek). Az olvasó bizo-

nyára észreveszi, hogy azt akarjuk mondani: az egytagú cselekvés végében, mint ennek közvetlen következménye s mint a cselekvés indítéka *három* egészen különböző természetű tetszés léphet fel, t. i. a testi kellemes, az esztétikai szép és a morális jó.

Mi e helyütt nem azt a közeleső, de igen bonyolult kérdést fogjuk vizsgálni, vajjon e háromfajta tetszést nem lehet-e egyre visszavinni azaz vajjon csakugyan egymástól független, továbbbelemezhetetlen kategóriák-e a kellemes, szép és jó, — hanem célunkhoz képest inkább azt a pontot emeljük ki, hogy ime, az egytagú cselekvések terén még a «játék», «munka» és «művészet» (= műalkotás) fogalmaknak semmifele szerepük, alkalmazásuk sem jut. Ahol egyetlen mozdulat idézett elő akár valami kellemes érzetet, akár esztétikai gyönyörűséget, akár erkölcsi tetszést, ott sem azt nem mondhatom, hogy az illető egyén játszott, sem hogy dolgozott, sem pedig, hogy művészeti tevékenységet végzett. (Schaller [15] szerint a csecsemőnél még nem lehet «munka» és «játék» közötti különbségről beszélni. Nos hát, a csecsemőkor épen ami egytagú mozdulataink kora.) Legkétségesebb itt az az eset, ahol izomerőmet bocsátom megszorult felebarátom rendelkezésére, amennyiben ez az eljárás közvetlenül munkának látszik. Itt azután igen közel esnék egy olyan döntés, hogy munka minden cselekvés, amely nagyobb izomerővel történik. De talán nem szükséges rámutatnunk egy ilyen határvonal kétséges értékére vagyis arra, hogy senki sem tudja megmondani, hol végződik a «kis» izomerő és hol kezdődik a «nagy».

Mi egyelőre azt az eredményünket rögzítjük ide, hogy a *cselekvésvégi tetszésnek minéműsége egyáltalán nem az a mozzanat, mely az illető cselekvést a három kérdéses kategóriának valamelyikébe sorozza*. Ez azt jelenti, hogy az illető kategóriáknak csakis többtagú cselekvénynél nyilhat alkalmazásuk, vagyis olyanoknál, ahol A-t véghezviszem, hogy B, C, D... következményeken keresztül a megkívánt M-et megkapjam. Csakis az ilyen cselekvés lehet vagy munka, vagy művészeti tevékenység, vagy játék.

Itt talán nem árt rámutatni arra, hogy egy tör rejlik az utunkban, egy lidérces csábítás, amelyenbe az a gondolkodó, aki lehetőleg *könnyű* megoldásokra törekszik, könnyen beléeshetik. A legveszélyesebb ilyen török ama gondolat-szimmetriák, miknek képe a megoldásért küzködő kutatónak tervelgetéseit körül táncolja. Itt is van ilyen. Ugyanis milyen önkényt kínálkozó, szimmetrikus, egyszerű megoldás volna: Ha a többtagú A, B, C, D... M cselekvéssorban a végső cél, az M, valami erkölcsi természetű tetszés volt, akkor az egész A...M cselekvés *munka*; ha az M valami esztétikai szépség, akkor az egész A...M *művész-tevékenység*; s végre *játék* akkor, ha az M nem egyéb, mint testi kellemes érzet.

A fennebbiek után talán nem szükséges még bizonyítgatnunk, hogy miért rossz ez a megoldás, illetőleg miért csak egyetlen egyet lehet a három közül elfogadni, — azt, mely a művész-tevékenységet definiálja. A másik kettőre vonatkozólag talán megtéríti a könnyen hívőt az a kérdésünk: vajjon játék-e pl. annak a házigazdának működése, aki költségvetéseket csinál, építőmestereket, esetleg ügyvédeket mozgósít stb. stb. csak azért, hogy új házában egy helyütt ablakot vágathasson s ezzel több világosságot, tehát végtére is csak testi kellemességet szerezzen?! Továbbá pedig, nem munka-e annak a színházi rendezőnek, sőt plane a gépmesternek dolga, aki buzgólkodásával mindössze az előadásnak művészi tökéletességét azaz szépségét szolgálja?

Amilyen könnyű dolog a művész-tevékenységnek azt a vonását felismerni, hogy a szépnek megvalósítására törekszik, olyan nehéz a munkának, valamint a játéknak kriteriumát helyesen megállapítani. Mi először ez utóbbinak kérdéséhez próbálunk hozzászólni.

Egy furcsa paradoxonnal vagyunk kénytelenek ezt a fejtegetést megkezdenünk, t. i. avval, hogy *a gyermek valószínűleg nem játszik többet, mint a felnőtt ember*, — illetőleg, hogy az a nézet, mely szerint a gyermek éveken keresztül azaz mindaddig játszik, amíg csak tanulásra nem fogják, helytelen. Hát a

lapdajáték, katonásdi, kőépítőszekrény meg az a száz mindenféle időöltés, mellyel gyermeink 6—7 éves korukig és azontúl is foglalkoznak, nem játék? Azt felelem: játék nekünk felnőtteknek vagyis ami szemünkben, de nem játék, hanem teljes komolyság, érdekes, fáradságra érdemes *foglalkozás* a gyermeknek. Mikor a gyermek papírcsákót tesz a fejére, farkadot vesz a kezébe és elkezd generális módjára komandérozni, vajjon mi másban marad alatta annak a *színész*-nek, aki mindezeket a színpadon viszi véghez, mint abban, hogy a színész még tökéletesebben utánozza a generálist, no meg abban, hogy a színésznek mutatványát megfizetik, a gyermekét meg nem? Igaz, a színészre is azt mondják rá, hogy játszik, «szerepét játssza», de hogy ez mennyire metafora (erről lejjebb), kitérnek már abból is, hogy ugyancsak kipisszegnék azt a színészt, aki nem teljes figyelemmel, komolysággal «játsszaná» el szerepét, hanem, igazán játékos hangulatban, csak pepecselne vele — *szerepével* játsszanék, ahelyett hogy a *szerepét* játsszaná! Nos hát, az a kis fiú a lehető legmélyebben meg van győződve annak az erőködésének komolyságáról, mellyel a generális szerepébe bele akarja magát élni, és ugyancsak megharagszik arra a felnőttre, aki kineveti játékáért.

A katonásdi az ú. n. utánzó játékok közül való, vagyis a gyermekjátékoknak ama nagy csoportjába tartozik, melyek a felnőtteknek valamely viselkedését igyekeznek lemásolni. Mi a játék az ilyen utánzásban? Nem a legtermészetesebb és legkomolyabb törekvése-e a gyermeknek, olyanná lenni, amilyen a felnőtt ember? S nem mondhatjuk-e több kevesebb valószínűséggel, hogy minden gyermek voltaképp szégyenli a maga gyermek voltát?! Az hogy csak külsőségekben, gyenge körvonalakban éri el a gyermeknek igyekezete a felnőttnek hivatásszerű cselekvéseit, legföllebb a gyermek készületlenségét bizonyítja, de nem veszi el vállalkozásának komoly karakterét. Gyermekeink *belülről* komolyabbak, mint gondoljuk, s csak mi felnőttek csókoljuk le hómlokukról a komolyság felhőjét, mikor jóakarató mosollyal játéknak nevezgetjük

az ő meggyőződött igyekezetüket. A helyett, hogy «a gyermek játszik», azt kellene mondanunk, hogy a gyermek olyan *foglalkozást* űz, amelyet érdekesnek talál, — s fejletlensége az oka, hogy még különb, azaz értékesebb foglalkozást nem tud érdekesnek találni.

Mi az, mikor a gyermek leül és szappanbuborékot fúj? Épen nem játék, hanem szivárványszínekben ragyogó habgömböknek előállítására, tehát csak azért nem műipari tevékenység, hanem «játék», mert a szappangömb nagyon állhatatlan, pillanatnyi jószág. Ha valamiféle tartós s amellett tán illatos anyagból lehetne ilyen szép lebegő gömböket teremteni, szalonjaink számára már régen fejlődött volna ilyen iparág. — Ide tartozik a kártyavár is, vagy a kőépítő szekrényvel készült «ház». Mindezek csinos dolgok, — s játékok csak annyiban, hogy nem tartósak, «nem érdemlik meg a fáradságot». A gyermek pedig azért pazarolja rájuk egész szenvedélyét, mert csekély élettapasztalata következtében még magasabb követelményekkel előállani nem tud, s nevezetesen az ily tevékenységével létrehozott csinos dolgoknak állhatatlansága őt nem bántja.

A játék pszichológiájának szempontjából nagyon érdekes az is, hogy mikor szűnik meg a gyermek játszani s nevezetesen mikor fordul el valamely időig kedvelt játéktól, még pedig nemcsak ideig-óráig, hanem állandóan. A szorgalmas kis kőépítő egyszerre csak a polcon feledi játékszerét s feléje sem néz többet — miért? Mert «megokosodott» s kezdi észrevenni, hogy ilyen csekély eredményért, milyen az a kőkockás ház, nem érdemes fáradozni. Elmondhatjuk, hogy akkor szűnik meg játszani, mikor ő maga *játék*-nak kezdi érezni a saját eddigi *foglalkozását*.

Most mondtuk ki azt a szót, amelynek ebben az egész kérdésben körülbelül legnagyobb súlya van, t. i. hogy játék az, amit nem érdemes munkának nevezni, — olyan fáradozás, melynek az eredménye kicsinyes, csekélység. Más szóval: a «játék» olyan szó, melyet egy, az illető működésnek eredmé-

nyével elégedetlen *külső szemlélő* mond rá a működő, még pedig egész komolyságával működő egyénnek cselekvéssorozatára. A «játék» szó — úgy látszik — nem a cselekvésnek pszichikai *minéműségét* jelzi, hanem *értéket* állapítja meg; nem *qualitást* elnevező azaz pszichológiai leíró, hanem bíráló, érték-megállapító, mondhatnók *ethikai szó*. — Bizonyosságul azt hozzadjuk fel, hogy nem csupán a gyermek bibelődését nevezi a felnőtt ember játéknak, hanem embertársának ama hivatás-szerű komoly működését is, melyet eredménye miatt kicsinyel, megvet, — még pedig akár azért, mert az elért eredmény valóban csekély, akár pedig azért, mert ő, az ítéelő, az eredménynek jelentőségét nem értette meg. Valamelyik kezdő tanár azt képzei, hogy a gyermekek akkor tanulják meg legjobban, mi a főnév és mi az ige, ha a főneveket végig az egész olvasókönyvükben egyszer, az igéket meg kétszer húzzák alá. Az ellenőrző főigazgató az ilyen nagy komolysággal és szigorúsággal keresztülvitt tanmódszerre teljes joggal ráfogja mondani, hogy játék, értsd: babra, pepecselés, — mindenestre aránytalanul több joggal, mint amilyennel viszont babrának, játéknak nevezi a parasztember az eljárását annak a növénytudósnak, aki nála tölti a nyarat és egész nap növényeket áskál, szárítgat, présel stb. (Schaller 133: *Wir bezeichnen das Kinderspiel als Spiel, indem wir es mit unserer ernsten Tätigkeit vergleichen.* 135: *Entschieden ist aber das Spielen für das Kind selbst sogleich eine Tätigkeit von einem eigentümlichen Charakter... das Spiel ist eben nichts anderes, als die eigene, die produktive Tätigkeit des Kindes selbst.* 143: *Eben darum ist auch hier [a gyermeki rajzolást és építést érti] die Tätigkeit des Kindes für dieses selbst voller Ernst, für uns ein Spiel.* — Hasonlókép Groos [Sp. Th. 69] *dem Kinde ist es sehr ernst bei seinem Spiel.*)

Működésének eredményét azonban nemcsak egy bíráló, de én magam is kisszerűnek találhatom és találok mindenestre akkor, ha nem is akartam nagyobb eredményeket elérni. Ez azt jelenti, hogy a pihenés óráiban és céljaira véghez vitt

apró, játszói műveleteimre én magam is rámondhatom: csak babráltam, játszottam. (Pl. ha ültömben a széket himbálom, kenyérgalaacsonokat gyúrok, asztalon dobolok stb.). Talán nem is annyira az eredmény csekélységének észrevétele, mint inkább az a tudat adja számba e szót: «babráltam», hogy nem teljes erőmet, sőt annak csak egy kis töredékrészét használtam fel.

S most kérjük tovább: melyik működésem az, amely egy kiváltképen erőtelen, izomerő-kifejtésre használhatatlan állapotomnak előidézésére alkalmas? Felelet: az ingerkedés, tréfálkozás, más szóval az az álküzdelem, amelynek célja nevetést, ezt a nyilván elgyengült állapotot, a feszült húrnak elernyedését létrehozni. Ha ingerkedem mással, akár szóval, akár mint a gyermek, tettelesen, — s mondhatjuk még általánosabban, ha olyan cselekvést viszek véghez, melynek célja nevetést kelteni, akkor vallom be magamról igazán, a saját érzéseimből és meggyőződéseimből, hogy játszottam, azaz játékos kedvben, hangulatban voltam. Játszani aynyi, mint komikumot szántszándékkal előidézni s azt hiszem, nem messze térünk el a köztudalomtól, ha azt mondjuk: igazi játék csak ott van, ahol nevetnek. A játéknak mulatságosnak kell lennie, mulatni meg nevetés nélkül bajos. (Lazarus 15: *Arbeit ist Ernst, Spiel aber ist Spass und Scherz.*)

Azt hiszem kimondhatni, hogy összes cselekvényeink közül a komikumra törekvők azok, amelyeknek a «játék» szóval való jellemzéséhez *nem szükséges* ama fentemlített bíráló, a cselekvőn kívül álló néző, hanem itt a cselekvő a saját magán tett megfigyelés (ú. n. belső tapasztalat) alapján is kimondhatja, hogy most játszik. A «játék» szóban tehát *ilyen esetekben* semmi kicsinyítő mellékjelentés sem lappang, az ilyenkor nem bírálat, nem «ethikai szó», hanem nem egyéb, mint a cselekvő ama tudomásának kifejezése, hogy eljárásai most merőben a komikumnak, nevetésnek előidézésére irányulnak. Főelvünk ennek megállapításánál az volt, hogy *játék igazán csak ott van, ahol játékos kedv forog fenn.* Ezért nem igazán

játék egyetlen cselekvés sem, melyet csupán a kicsinylő szemlélő nevez el annak.

Ez az ingerkedő célzat vagyis az, hogy egy «legyőzött» ellenfélen nevetni lehessen s ez maga is csak tréfának vegye a saját legyőzetését, — ez a célzat bizonyos szövevényes, azt mondanám *műjátékoknál*, amilyen a kártya, billiárd, de legfőképp a sakk, meglehetősen háttérbe szorul s evvel együtt az a nevető jókedv is, mely az igazi, a naiv játékokat kíséri. Micsoda harsogó kacaj kíséri a gyermekeknek «jön a farkas» játékát s evvel szemben micsoda kínos csönd honol egy hazard-játékosoktól elfoglalt kártyaasztal körül (a «hazai csöndes!») Az ilyen «játékok»-at valóban csak az egész, kínos fáradságú működés végső eredményének haszontalansága avatja a résztvevőknek szemében játékká. Az objectív nézőből pedig szinte önkénytelenül kitör az a sóhajtás, micsoda matematikai tételeket lehetne felfedezni avval a feszült elmeműködéssel, melyet egy-egy ilyen kártya- vagy plane sakkpartie fölemészt. (Lazarus 163 idézi Börnenek mondását, hogy mindavval a szenvedéllyel és lelki feszültséggel, melyet Európában egy év alatt a kártyaasztalnál elpazarolnak, meg lehetne csinálni az egész római történelmet.) Aki pedig az ilyen játékokban résztvesz, annak azt hiszem a lelkéből beszélünk, ha azt mondjuk rá, hogy most *nem játszik*, hanem csak *foglalkozik* — t. i. mással s megengedjük, rá nézve érdekesebb dologgal, mint a hivatásos munkája.

E megjegyzéssel azonban korántsem egy olyan elméletnek akarjuk megvetni az ágyát, mely szerint az ú. n. szerencse- és elmejátékokat a játékok közül ki kellene venni és a «munka» címe alá sorozni. Annak az annyi sok kultúrnépnél kimutatható fogalomalkotásnak, mely a szóbanforgó cselekvényeket épen a játékok közé foglalja s evvel egy színvonalra helyezi az igazi vagyis a gyermekies játékkal, — ennek a fogalomalkotásnak bizonyára megvan a maga jó alapja, melyet inkább meg kell keresni, mintsem kétségbe vonni. Mi azt mondanók: az emberiség, mikor e cselekvényeket a játékok

közé sorolta, megmutatta, hogy cselekedetek osztályozásánál nem ezeknek pszichológiai lefolyásmódját, úgyszólván egész belső organismusát nézi, hanem pusztán a végső eredményüket, azt, ami belőlük «kikerül». Az emberi cselekedeteknek «munkák»-ra és «játékok»-ra történt felosztása legalább egy ilyen, vagyis a cselekményeknek merőben a végeredményét tekintő s ezt latolgató, bíráló gondolkozásmódból keletkezett. Az a foglalkozás, amelynek végső eredménye egy pepecs, haszontalanság (amilyen pl. az, hogy vajjon a sakktábla fehér vagy fekete részén marad-e több, különféle rangokkal — nem is *biró*, de csak mesterségesen *felruházott* figura), kétségtelenül megérdemli, hogy együvé foglaltassék olyan cselekvényekkel, melyeknek a pusztá komikum, tehát szintén valami haszontalanság, a végső céljuk. De azt is hozzáteesszük ehhez, hogy a kérdéses felosztás a *mesterséges* vagyis ama felosztások közül való, melyek az együvé kerített tagoknak egyetlen pontban való megegyezésével beérik, s nem törődnek vele, ha ezek minden más tekintetben mégannyira különböznek is egymástól. A mi szemünkben tehát az a megállapodás, hogy a gyermeki hancúrozás, a fogócska, katonásdi stb. és a sakk, tarokk, whist egyaránt «játékok», egy színvonalon áll azaz ugyanolyan okokkal támadható és védhető, mint az a Linné-féle osztályozás, melyben ugyanegy csoportba került az ibolya és a tölgyfa.

Hogy mindama műveleteknek, miket a mai nyelv játéknak nevez, végső céljuk és eredményük valami haszontalanság, valami az ember természetes törekvéscéljain kívül és ezektől félreeső dolog, azt különösen Schaller (54 sk.) hangsúlyozta ki. Hozzátehetjük, hogy ha az emberiség komolyan lelkesednék ama végcélokért, mik az egyes játékokból kikerülnek, akkor nem szövevényes játékszabályoknak egy labirintusán keresztül, hanem egyszerűen a maga izomerejének latbavetésével igyekeznék mindenik fél elérni ama célokat. Ez esetben tehát nem sakktörvényekkel, hanem élet-halálra szóló birkózással döntenék el az ellenfelek, hogy melyiküknek

van joga több figurát elvenni a máséi közül. Világos dolog, hogy ezzel megszűnnék minden játék. S ez ismét arra vall, hogy a játék csak addig marad meg játéknak, ameddig a végső eredményéért a részvevők *nem oly komolyan* lelkesednek, hogy *minden áron* el akarnák érni. Példa a hamiskártyás, akiről nem mondhatni, hogy *játszik*, legföllebb, hogy úgy tesz, mintha játszanék.

Aki talán a szerencsejátékokban szereplő *véletlenséget* (innen a «szerencse-») tekinti e játékok kiváltságos vonásának vagyis innen származtatja játéktérmetészetüket, az meghallhatja Lazarustól (81), hogy a régiek a legkomolyabb dolgokat is kockávetéssel vagy a sorsolásnak egyéb módjaival döntötték el. A véletlen, a «Sors» annyira nem játékdolog a régi ember szemében, hogy inkább egy félelmes, titokzatos hatalomnak állott a hírében. Igen jó a Schaller (227, 256) megjegyzése, mely szerint a véletlennek e játékokban azért engedtek teret, mert különben, vagyis ha tisztán csak a helyesebb okoskodáshoz volna kötve a győzelem, akkor a kártya s efféle játék voltaképen mennyiségtani műveletté s ezzel munkává alakulna át. Ismeretes dolog egyébként, hogy a kártya, kocka meg egyéb szerencsejátékok a *bonum* és *malum* omenekben való hitből fejlődtek ki és nem egyebek, mint olyan helyzeteknek mesterséges előidézése, melyekből valamelyik félre *bonum*, illetőleg *malum* omen háramlik. Akinek «jó», azaz magasabb értékűnek elismert kártyája jön, az az omen-osztogató istenek kedveltjének érzi magát, olyan Polykrates-félének. A szerencsejáték tehát nem más, mint az erős és a gyenge ember, az istenek barátja és hamupipőkéje közötti versengésnek utánzata. Az is igen talpraesett megjegyzése Schallernek (241, 260), hogy *pénzért* elsősorban a szerencsére s nem a nagyobb ügyességre, erőre alapított játékokat szokták játszani — azért, mert az egyéni munkás közbelépésünkkel nem szabályozható vak esetnek alakulása legföllebb eleinte, rövid időre köti le érdeklődésünket és hova-tovább unalmassá válik. Ezért kellett mesterségesen érdekessé tenni s tették azáltal, hogy az *érdekein-*

ken keresztül igyekeztek *érdeklődésünket* megnyerni, azaz a véletlennel alakulásait zsebünkkel hozták összeköttetésbe.

A szerencsejátékok kérdése áttereli gondolatainkat arra az elméletre, mely elsősorban a szerencsejátékokra támaszkodik s amely szerint a játék nem egyéb, mint a munkától elfáradt ember szórakozása. Lazarusnak (14) ez a tanítása, mely egyébként Schallerben (12, 77) is megvan, alapjában nem egyéb, mint úgyszólván filozófiai kodifikációja annak az egészen útszéli igazságnak, hogy a dolgozó ember akkor tér át a játékra, amikor a munkájától elfáradt és azért tér át, hogy szórakozzék. Ez az elmélet (az ú. n. Erholungstheorie) nézetünk szerint sokkal jobb, mint az a Groos-féle ellenvetés (l. fennebb), mely szerint a gyermekek játéka nem fáradtságnak eredménye, hanem folytonos. Mi erre már fennebb megmondottuk, hogy a gyermek sokkal többet *foglalkozik*, t. i. reá nézve érdekes s csak a felnőttek szemében játszi dolgokkal, mintsem játszik. A gyermek *igazán* akkor játszik, amikor hancúrozik, ingerkedik pajtásaival s ez ő nála is körülbelül akkor áll be, amikor egyéb *foglalkozásait* megunta, beléjük fáradt. El kell azonban ismernünk, hogy nemcsak játékkal, azaz egy csekély erőfeszítéssel véghezvitt babra-működéssel lehet szórakozni, hanem komoly foglalkozásaink tárgyának, irányának megváltoztatásával is. A «játék» és «szórakozás» (üdülés) fogalmak tehát nem fedik egymást. Mikor a fáradt tudós elmegy a vivóterembe vagy a kávéházba és előveszi az ujságot, akkor ez szórakozás, de nem játék. Ez az utóbbi pont tehát, vagyis hogy van játék nélkül elért szórakozás is, gyengéje a szóban forgó elméletnek; erőssége viszont az, hogy az a nevető hangulat, mely szerintünk minden játéknak őskarakterisztikuma, az erők elernyedésének, a figyelmi feszültség felszabadulásának a jele.

Lazarusnak elmélete tagadhatatlanul a játékok egy jóval szűkebb körének (jóformán csak a felnőttek játszásának) áttekintéséből született meg, mint a Groosé. Ennek kell tulajdonítani az olyan megjegyzését (53), hogy a sajátképeni játék

az elme, illetőleg szerencsejáték, valamint (35), hogy a játéknak a tréfa nem szükséges kelléke. Másrészt viszont Lazarusnak számos hozzászólása (ép úgy, miként a Schalleréi is) sokkal élesebb kritikái gondolkozásra vall, mint amelyet a darwinizmus egy bizonyos orthodox formájának hódoló Groosnál találni.

Egy helyes játékelméletnek szerintünk abból az elvből kell kiindulnia, hogy sokkal több cselekvényt *neveznek* az emberek játéknak, mint amennyit annak *éreznek*. Más szóval, a «játék» szót igen sokszor csak hozzávetőleges, sőt mondhatni metaforikus értelemben használják. Magától értetődik, hogy csupán a saját értelemben vett, az igazi, a naiv játék-nál szereplő helyzetek, érzelmek és célok jöhetnek számba egy pszichológiai játékelmélet számára. (Hogy ezeket «első sorban a felnőttek játékának vizsgálatá»-ból s nem «az állat és gyermek játékából» bírná felfedezni Szemere [43] nagyon kétlem.) Mindamellett az a kérdés is érdekes, hogy hol rejlik az a hasonlatosság, mely az emberiséggel a «játék» szót bizonyos, tőle igen messze eső cselekvényekre átruháztatta. A szerencsejátékot, mint fennebb mondtuk, saját végeredményének haszontalansága avatta a játékok közé. Most azonban azt kérdezzük, miért mondjuk, hogy a színész, aki teszem azt, Hamletnek szerepét mutatja be, «játszik», avagy «játszik» az a zongoraművész, aki pl. Lisztnek valamelyik Étudejét produkálja? (Szándékosan olyan példákat választottam, ahol bizonyos, hogy a szereplő egész szellemi erejének latbavetésével működik.) Hogy a «játék» szónak itteni használatában nincs része annak az elméletnek, mely a *művészetet* tekinti játéknak, vagyis hogy a felhozott példákban *nem* azért beszélünk játékról, mert művészetet akarunk mondani, — mutatja az a körülmény, hogy pl. a festőnek vagy szobrásznak működését senki sem nevezi játéknak. A festő «fest», a szobrász «farag», s csak a zeneművész meg a színész «játszik». Azt hiszem, ez arra vall, hogy a «játék» szót itt olyan cselekményre akarta a nyelv kiterjeszteni, amelyben csak a gyors, gyakorlott le-

pergetést látta meg. A «játék» szó tehát itt csak a látott működésnek fennakadástalan sima legördülését jelezné. Gondoljuk meg, hogy ott, ahol sok szökőkutat lehet megereszteni, mint pl. Versaillesben, azt mondják: «a vizek ma játszanak nem játszanak», — de ez már körülbelül germanizmus és meglehet, hogy a «zenedarabot vagy szerepet játszik» is az. Mondanak olyat is, hogy a «láng játszik», amikor lobog.

Ez a nézetünk megvan Lazarusban (19—23), ki a szóbanforgó nyelvszokást, igen helyesen, a *spielen* szó eredeti jelentéséből (mely körülbelül megegyezik az angol *to flirt*-tel = gyorsan ide-oda mozogni) származtatja ki. Rámutat arra az érdekes körülményre, hogy nincs teljes megegyezés az összes népek között a tekintetben, hogy milyen cselekvényeket tekintenek játéknak, milyeneket nem. A görög pl. (12) sem a zenét, sem az olympiai «játékok»-at nem sorozta a «játék» fogalma alá, még pedig egyszerűen azért, mert a játszást *παίζειν* szóval fejezte ki, ami «gyerekeskedés»-t jelent s így az olympiai küzdelmekre valóban nem illett. Igen mélyen járó megjegyzés, hogy a népek játszást jelentő szavának eredeti értelme (etimonia) — más szóval az a körülmény, hogy mit tekintenek a játékcselekvés legjellemzőbb vonásának — ez dönt mindenkor abban, hogy milyen cselekvényeket neveznek játékoknak. Érdekes, amit a színjátéokra vonatkozólag mond. Ezt korántsem azért soroltatja az emberiséggel a játékok közé, mert időben folyik le, azaz gyors mozgást rejt magában (Szemere [37—8] nem jól fogta fel Lazarusnak e helyét), hanem azért, mert az alakoskodás, vagyis az, hogy a színpad egy álvilágot varázsol elénk, játékos sajátság [154], (hozzátesszük, mert komikus természetű). Igen helyesen mondja (158—9) — s ez már a játék és művészet közötti határnak kérdését érdeklí — hogy ebben az alakoskodásban (vagyis hogy, amint a gyermek mondja, «nem igazán történik», amit a színpadon látunk) rejlik a drámának egyetlen játékkaraktere, lévén az minden más tekintetben tisztára *művészet*.

A tornajátékokat (közöttük az akkora népszerűsége ver-

gődött foot-ballt) is felhozhatná valaki a mi játék-definiciónk ellen, rámutatván arra, mennyire nem babra-tevékenység, hanem ugyancsak hatalmas erő kifejtés az, amit az efféle játékok a résztvevőiktől megkívánnak. A mi szemünkben ezek a játékok nem egyebek, mint úgyszólván a testies pendantjai a szellemesebb értelmi játékoknak, a sakknak, whistnek stb. Valamint ez utóbbiak javarészből, vagyis lefolyásuknak egész folyama alatt voltaképen *munkák*, gondolkozást erőltető tevékenységek s csak a végükben vagyis e munka célját tekintve *játékok*, ugyanígy munkák, még pedig fárasztó izomerőltetések az ilyen tornajátékok, amelyekben játék voltaképen csak az a végső cél, melynek kedvéért ez az egész nagy erőlködés lefoly. Leghelyesebb mindenesetre, ha úgy az elme-, mint a tornajátékokat vegyes, felemás természetű cselekvényeknek tekintjük, elismervén róluk, hogy *félíg munkák, félíg játékok*.

Ezek a játékok, mondhatjuk, meglehetősen darabosan össze vannak róva két különböző részből: egy munkából, mely az eszköz szerepét játssza s egy igazi játékból (az eredményélvezés), mely célpontul szolgál. Össze vannak téve más szóval úgy, hogy a két különböző elem közötti határvonal igen tisztán meglátszik. Van azonban egy olyan cselekvény, melyen úgyszólván inkább a vegyülethez hasonló, bensőbbben összeolvadt formában van meg a kétféle elem, úgy hogy vita tárgyául szolgálhat és szolgált is, vajjon az egész cselekvénynek munka avagy játék karaktere van-e. Ez t. i. a társalgás, a beszélgetés. Lazarus (41—2) szerint a társalgás, épen mivel komoly tárgyakat is felkarolhat, nem játék; Schaller (303) rámutat arra, hogy ha valamely társas összejövetelben csak beszélgetés történt, senki sem mondja, hogy játék is volt. De másrészt viszont ő felvinné a beszélgetést a játék fajai közé, «mert mindenki valami szerepet, t. i. a vidám, élénk ember szerepét igyekszik benne játszani» (304). Minékünk magyaroknak, ha igaza van Budenznek (142) hogy a «játszani» szavunk rokonságban van különféle «beszélgetés»-t jelentő ugor szókkal, eo ipso játéknak kellene tekintenünk minden társalgást s

talán annak is tekintenők, hacsak oly végkép feledésbe nem ment volna, amit ugor ősanyánktól tanultunk. Én, eredeti meghatározásunkhoz ragaszkodva, azt javasolnám, hogy a beszélgetést csak akkor fogadjuk el játéknak, ha tréfálkozó természetű.

Foglaljuk össze az eddigieket. A játék szerintünk olyan összetett cselekvéssor, amelynek végső tagját (célpontját) *vagy* maga a cselekvő egyén érzi kicsinyesnek, pepecsnek, a legtöbbször komikusnak, *vagy* pedig ilyennek találja egy kívül álló személy. Az első esetben a cselekvő maga érzi, hogy játszik és csakis ez az igazi játék. A második esetben elfogadja, esetleg nem is fogadja el, hogy játszott. A kicsinyes eredményt legtöbbször kicsinyes, azaz nem teljes izomerővel véghez vitt, szóval babra tevékenység hozza létre. Létre lehet azonban hozni megfeszített munkával is («parturiunt montes...», «tant de bruit»...). Az igazi játékfolyamatnak két sajátosága (t. i. eredményének haszontalansága és könnyű, akadálytalan lefolyása) volt az, mely a nyelvalkotó emberiségnek szemében oly fontosnak látszott hogy egészen más természetű cselekvényeket is a játék neve alá foglalt, csak azért, mert az említett két sajátoságnak egyike vagy másika megvolt rajtuk. Így került a játék fogalma alá egyfelől a sakk- és tornajáték, másfelől meg a zenélés és a színjátszás.

Szemere (47—9, 70—1) ahhoz a Schiller-féle gondolathoz ragaszkodik, mely szerint minden tevékenység melyben az ember szabadnak érzi magát, illetőleg, melyet jól begyakorolt, játék. A mi törekvésünk az volt, a köztudalom fogalomrendszerén lehetőleg keveset változtatni. Hogy a játék a könnyű tevékenységek közé tartozik, azt fent mi is elfogadtuk, de hogy minden könnyű tevékenység eo ipso játék (avagy játékszerű) volna, azt kétségbe vonjuk, mert mi az eredmény haszontalanságát tekintjük a játék fővonásának. Az olyan kifejezések, mint «játszva tanul», «játszva tette meg ezt a nagy utat» stb., korántsem bizonyítják a begyakorolt cselekvénynek játék-természetét, hanem csak azt, hogy a játékot, mint

par excellence síma, akadálytalan lefolyású cselekvényt az ilyeneknek képviselőjéül szereti nyelv emlegetni. Másutt a röpülést emlegeti, nem a játékot; pl. im Fluge erlernt.

*

A játéknak illetően körülírásával mi a *munka* definitióját tetemesen megkönnyítettük magunknak, amennyiben t. i. most egy merőben negatív definitiónak szereztük meg a jogát. Munka nekünk röviden minden összetett cselekvéssor, amelynek végső eredményét sem a működő személy, sem környezete nem találja komikusnak vagy kicsinyesnek. Ha valaki talán azt ajánlaná, hogy «a munkát komolysága különbözteti meg a játéktól», mi arra utalhatnánk, hogy a komolyságról nem is lehet más mint negatív meghatározást adni (komoly az, ami nem nevetni való).

Hogy valamely cselekvés a munka karakterét vegye fel, arra épenséggel nem szükséges, hogy altruisztikus természetű legyen. Más szóval, a «munka» nem etikai, hanem csak pszichológiai fogalom. Egy tisztán a saját jólétem végett kigondolt és célszerűen végrehajtott cselekvéssor is munka, sőt munka az antisocialis cselekvény is, az a gonosztett, melyet a sikkasztó vagy betörő végez. A köztudalom a fáradozást (=fáradtság-érzetek keletkezését és leküzdését) tekinti a «munka» főkritériumának, minden tekintet nélkül arra, hogy milyen célt szolgált ez a fáradozás. A fáradozás, a nehézség annyira együtt jár a köztudalomban a munka nevével, hogy szívesen beleegyezik mindenki ebbe a megkülönböztetésbe: A lóverseny (mint minden tornajáték) egészen véve játék ugyan, de a jockey, mikor teljes testi-lelki feszültséggel ott ül a száguldó paripa hátán, cseppet sem játszik (legföllebb «az életével», mint a gladiator), hanem ugyancsak dolgozik. Ugyanez áll minden ú. n. értelmi játékra is: a részvevőknek nehéz munkájából eredményül kikerül egy játék, mint fennebb mondottuk. Mint-hogy azonban van «könnyű», sőt «kellemes» munka is, tehát nem volna helyes a nehézséget, a munkának ezen, bár nagyon

közönséges kísérőjét kriteriumnak tenni, hanem vissza kell mennünk arra, amit fennebb mondottunk, t. i. a munkának negatív definitiójában kell megnyugodnunk.

Hogy valamely cselekvénynek «játék» vagy «munka» minősítésére csak az eredménynek hasznos vagy haszontalan mivolta a döntő, és korántsem az, vajjon az egész cselekvény kis avagy nagy erőfeszítéssel folyt le, mutatja az a körülmény, hogy egy és ugyanaz a cselekvény lehet az egyik esetben játék, a másikban munka. Ha a labdagyáros üti ki a labdáját, annak próbájául, vajjon elég jó-e a gummianyag, akkor ez munka volt. Ha más ember üti ki, vagyis kiüti cél nélkül, szórakozás végett, akkor ez játék, még ha két akkorát ütött is rá.

Mínt hogy pedig a cselekvés hasznossága vagy haszontalansága nem valamelyes, ezen félreérthetetlenül rajtatapadó bélyeg, melyet csak le kellene olvasni, hanem a megítélőnek szájából kikerült, tehát ennek egyéni nézőpontjaitól sugalmazott praedicatum (= olyan, melyen vitatkozni lehet): ezért helytelen nézet volna, hogy a játék és munka két olyan élesen elválasztott kategória, mint p. o. subjectum és objectum, szóval olyanok, amik között átmeneti, felemás tagok nincsenek. Bizonyos markans vonású, hogy úgy mondjam határese-tek dolgában persze egyértelmű lesz a megállapodás, vajjon munkával van-e dolgunk vagy játékkal. De mi fent is idéztünk olyan példákat, ahol az illető cselekvény az egyik embernek szemében munka, a másikéban játék. (Szemere [49] szerint azért nincs éles határ munka és játék közt, mert szintúgy nincs a figyelemnek ama két formája között sem, melyek közül az egyik, az erőltetett figyelem, szerinte a munkának, másika a spontán figyelem, a játéknak állandó kísérője).

Az, ha saját cselekvényének végcélja és eredménye csak valami babrálás, teljesen megváltoztatja a cselekvőnek *hangulatát* ahhoz a másik lelkiállapotához képest, amelyben munkához fogott: a munkahangulat és a játékos kedv két egészen különböző dolog. Csak az a legtágabb kötelék tartja össze,

hogy mindkét hangulatból *cselekvés* kerül ki, azaz olyan folyamat, melynek legáltalánosabb pszichológiai kellékein (szóval *cselekvés-kriteriumain*) az a körülmény, hogy van-e az egész folyamatnak haszna vagy nincs és mekkora haszna van, nem változtat semmit.

Valamint az egoisztikus, vagy altruisztikus tendentia, úgy az a körülmény sem változtat valamely *cselekvés*nek munka-characterén, hogy vajjon valami önmagáért megállható végeredményt termelt-e ki, avagy csak egy továbbiakra alkalmas eszközt. Az is munka, mikor egy jóra való kalapácsot csinálok, egy rejték tényálladékokat valahol felderíték és munka az is, mikor élelmet szerzek családomnak és magamnak. Kérdjük mármint, változtat-e *cselekvés* sorom munka-természetén az, ha nem a testileg vagy szellemileg *jó és helyes*, hanem a *szépnek* létrehozatala szolgál célpontjául?

Mi azt feleljük: semmi esetre sem változtat. S annyival inkább érdemli meg az a folyamat, melynek segítségével a művész valahol és valami formában a *szépet* létesíti, a munka nevét, mivel ezt az elnevezést, mint láttuk, gonosztettekre vagyis olyan eljárásokra is szokták alkalmazni, melyeknek végső céljuk, mint rossz és helytelen, sokkal nagyobb mértékben különbözik az erkölcsi jótól és helyestől, mint a *szép*. Azt már csak mégis megengedi minden kantianus, aki t. i. (szemben Guyau-val) a *szépnek* és *jónak* lehető éles elválasztásáért kardoskodik, hogy az erkölcsi *rossz* sokkal nagyobb mértékben hajlik el a *jótól*, mint a *szép* a *jótól*.

Mi semmiben sem térünk el a köztudalomtól, ha azt állítjuk, hogy a művészeti *szépnek* létrehozatala, bármi téren, munka, még pedig nehéz munka. Nekünk tehát a művész egyszerűen *munkás*, mint a többi s a művészeti tevékenységet egyáltalán nem tartjuk a «munka» nevezetű folyamatoktól elválasztandónak, mindössze is azt ismervén el, hogy másféle munkásság, azaz más eljárásoknak sorozata kell egy szobornak, festménynek, zenedarabnak, mint pl. egy gépnek megszerkesztéséhez. A művész olyan *munkás*, aki a *szépet* szolgálja.

Aki pedig majd a *phantasiát* emlegeti, mint a művészeti tevékenységnek egyebektől megkülönböztető jegyét, az gondolja meg, hogy pl. egy hegyvidéki vasútnak megépítéséhez legalább is *ép annyi* (nem mondtuk, hogy *ép olyan*) phantasiára van szüksége annak a mérnöknek, mint amennyi phantasiája kellett akár egy Shakespearenek a maga drámáihoz. Csak annyi a különbség, hogy a phantasia amott más tárgykörben mozog, mint emitt. Épen nem ütközik bele a pszichológiai tényekbe, legföllebb a közbeszéd nyelvébe, ha a phantasiát emberi foglalkozáskörök szerint osztályozzuk, és a mérnöki phantasia mellett megkülönböztetünk építészeti, festői, zenei, költői stb. phantasiát, megjegyezvén, hogy ezek nem megannyi külön működésmódjai a phantasiának, hanem irányai, miket a táplálékául szolgáló tárgykörök különbözőségének köszön. Ez azt teszi: a festőnek az illető festmény szépséget előmozdító tényezőknél csoportosításában kell járatosnak lennie, a mérnöknek meg a vasúti vonal jóságát befolyásoló agenseknek együvé szerkesztésében stb. A phantasiának *működése* vagyis a felgyűjtött, bármi természetű anyaggal való bánásmódja, amelynek segítségével egy «régiből valami új» lesz, bizonyára valamennyi foglalkozásánál ugyanaz.

Egyelőre tehát ott tartunk, hogy elismerünk ugyan a tudományok és mesterségek mellett művészeti ágakat, amazokat mint a jó és helyes, emezeket mint a szépnek előteremtésére szolgáló emberi vívmányokat, de nem ismerünk el, sőt kereken tagadunk egy a *munkásság* mellett meglévő külön *művésztvékenységet*, vagyis ez utóbbi folyamatnak amattól különböző voltát.

S evvel már körülbelül el is döntöttük a művészetnek a másik két osztályhoz, munkához és játékhoz való viszonyát. Azt, hogy a művészetet mindenestül a játék kategóriájába keblezzük, azaz külön nevét is eltöröljük, épúgy nem akarja Schiller, mint ahogy Guyau nem akarja azt, hogy külön művészetről ezentúl a különféle munkaágak mellett ne beszéljünk. Csakis arról lehet tehát szó, hogy a művészet a két kategoria

közül melyikhez esik közelebb. Eddig úgy állunk, hogy szabadsága miatt a játékhoz sorolnók, komolysága miatt meg a munkához. Mi nem fogunk megelégedni avval a közeleső döntéssel, quasi salamoni itélettel, mely szerint a művészet talán «felerészben» ide, «felerészben» amoda tartoznék. Ami kérdésünk az, igaz-e, hogy a másik két kategóriával épen *egyenlőfokú* rokonságban van s nem áll-e közelebb a kettő közül egyikhez?

Mi részünkről a Schiller említette kriteriumot, a szabadságot, nem tekintjük oly kizárólagosnak a művészeteknél, mint amilyenek Schiller feltünteti. Szerintünk a tudós, ki valamely elvont eszmekörben igazságok után kutat, szellemi működésében, megteendő lépéseinek megválasztásában époly kevésbé van megkötve, mint a művész. Másrészt meg a művészt a maga alkotásaiban épúgy kötelezik a művészeti hagyományok s tartja fogva az emberiségnek idáig elért kultúrfoka, mint ahogy a tudóst viszont megköti combinatióiban a tapasztalati tényeknek szoros kerékvágása. A tudósnak a maga phantasiájával nem szabad kicsapnia a tények korlátaiból, s a művésznek nem szabad legázolnia a szépségkultusz eddigi irányában felnőtt emberiségnek befogadó és alkalmazkodó képességét. Azt a Beethoven-féle symphoniát, mely — tegyük fel ezt az anachronizmust, — egy Arezzói Guido-nak idejében bukkant volna fel, épúgy elsöpörte volna a közfelháborodás, mint ahogy a tények és tapasztalatok elsöpörték a sphaerák harmóniáját, az alchymiákat, a Reichenbach-féle «ód»-okat stb., szóval tudósoknak a tényekkel ellenkező találmányait. Ami meg a szabadságnak a játéknál való szerepét illeti, erre vonatkozólag azt jegyeznők meg, hogy a szabadság nem is magának a játéknak végrehajtásában jelentkezik, mint inkább a munkától a játékra áttérésnek tényében. Nem a játészó vagyis a játék folyamatával már elfoglalt gyermek vagy ember tesz igazán tanubizonyságot a maga szabadságáról — hisz őt most már a játék feladatai és szabályai kötik meg — hanem a szabadságnak cselekedete az volt, mikor a munkáját otthagya

és játéokra tért át, avagy mondjuk helyesebben: mikor foglalkozást változtatott.

Ez a nézetünk erősen elhajlik a Szemeréétől (66—73) ki a Schiller-féle elmélet keresztülvitelében odáig megy, hogy szerinte a műalkotás és műélvezés közül épen az előbbi (vagyis a kettő közül a nehezebbik tevékenység!) áll közelebb a játékhoz.

Szerintünk tehát a művészetnek az a karakterisztikuma, mely a munkától elválasztaná és a játék felé terelné, t. i. a szabadsága, nincs meg a művészeti tevékenységen nagyobb mértékben, mint van meg a tudományos működésnek phantasiához kötött részében, a szabadon kutató, magacsínálta tervek után haladó tudományban (nem persze a robotoló munkában). Másrészt viszont a játéknak az a vonása, hogy komikum-fakasztó, pepecselő, értéktelen, olyan sajátság, mely egyrészt távol áll minden nevére érdemes művészettől, másrészt meg nem is olyan tulajdonsága a játéknak, melyet (alkalmas példának felhozatalával) esetleg le lehetne vitatni vagy kétségbevonni. Láttuk ugyanis, hogy a cselekvénynek játék-charaktere bánja meg, mihelyt elhomályosul benne a babra.

Mindebből számunkra az következik, hogy a művészet sokkal közelebb áll a «munka» nevű tevékenységekhez, mint a játékokhoz, vagyis, hogy Schiller és Guyau közül Guyau-nál van a nagyobbik igazság.

Most pedig még az a fontos elvi kérdés van hátra, vajjon az ember összes ténykedéseinek mindegyikét el lehet-e helyezni a játék, munka és művészet nevű három osztálynak valamelyikében? Már fennebb megmondottuk, hogy ez a felosztás, mely a testfenntartó physiologiai működéseinket számon kívül hagyja, nem kimerítő. Most meg azt vetjük fel, hogy mennél szűkebbre vonja össze valaki az egyik osztályt, (mint mi nevezetesen a játékét) annál tágabbra kell fogni a másik kettőnek legalább is egyikét (elsősorban a munkáét) avégett, hogy az emberi cselekvéseket el lehessen helyezni. Ha nekünk pl. nem játék a társas beszélgetés, akkor nyilván a munká-

ról kell olyan bőkezű meghatározást adnunk, hogy a beszélgetés ott elférjen. Mi ezt meg is tesszük annak a javaslatnak alakjában, hogy a «munka» kategóriáját meg kell tágítani, illetőleg *kétfelé osztani*, megkülönböztetvén a köztudalmi, rendszeren a «nehéz» jelzőre rászolgáló munkákon kívül még *könnyű munkákat*. Evvel és ilyen formában aztán eleget tettünk volna annak a közeleső másik javaslatnak is, mely szerint az eledig használatos kategóriák mellé oda kell iktatni egy újabbat. Ebbe ami újabb kategóriánkba valóban el lehetne helyezni összes életfenntartó cselekedeteinket, valamint napi ténykedéseinknek ama jókora részét, melyek a köztudalmi, azaz nehéz munka fogalmán innen maradnak, de korántsem *játékok*. Ilyen pl. az öltözködés, általában száz mindenféle *begyakorolt* könnyű, de azért nem játszi tevékenység. Ez a javaslatunk, azt hiszem, sokkal kevésbé rázza meg a közhasználatú fogalmi rendszert, mint rázza meg egyfelől a Groos-féle újítás a maga szertelenül megtágított játék-fogalmával és rázná meg másfelől egy újabb, pl. «ténykedés» vagy «foglalkozás» nevű cselekvés-osztálynak beiktatása a «munkák» és «játék»-ok mellé.

Ami végső megállapodásunk tehát ez: az embernek reflexusain, általában közvetlen kielégítésre törhető, fenn ú. n. egytagú cselekvényein kívül vannak még olyan összetett azaz többtagú cselekvények is, melyek az emberi tetszésnek különféle fajait szolgálják, vagyis a jót, helyeset, szépet, illetőleg azt, amit a cselekvő egyénen kívül még a néző társadalom is elismer és helyesel. Ezekből a cselekvényekből születnek meg a tudományok, művészetek, mindennemű iparágak, továbbá mindamaz egyszerűbb, hogy úgy mondjam hétköznapi teljesítményeink, mik minden nagyobb dolognak az alapfeltételei közé tartoznak. Ugyancsak ide tartoznak ama homlokegyenest ellentétes cselekvények is, amelyekhez csupán az érdekelt fél részéről fűződik tetszés. Ez az eset előfordul a gonosztetteknel, a kontár ipari, művészeti vagy tudományos műveknél. Mindezek a cselekvények kivétel nélkül *munkák* s a köz-

tudalom szemében annál inkább azok, mennél nehezebbek. Közös vonásuk a komolyság. Ezekkel a cselekvényekkel szemben *játék* mindaz, ami az emberi helyeslésnek egészen más módja alá esik, amennyiben a komikumnak legtágabban vett fogalomköre alá tartozik. Ide tartozik mindaz, ami nem komoly (was nicht ernst gemeint ist), illetőleg minden célos cselekvés, melyet erőinknek szántsándékos kikapcsolásával hajtunk végre. *Munka és játék* kimerítik ami összes ú. n. szellemi életünket.

Posch Jenő.

Idézett munkák.

- Budenz*: Magyar-ugor összehasonlító szótár. Budapest 1873—1881.
Groos (Sp. M.) = Die Spiele der Menschen. Jena, 1899.
Groos (Sp. Th.) = Die Spiele der Thiere. Jena, 1896.
Guyau (Esth.) = Les problèmes de l'esthétique contemporaine. Paris, 1911.
Kant (Urtk.) = Kritik der Urtheilskraft. Ed. Kirchmann, Berlin, 1872.
Lazarus: Über die Reize des Spiels. Berlin, 1883.
Ribot (Gef.) = Psychologie der Gefühle. Ford: Ufer. Altenburg 1903.
Schaller: das Spiel und die Spiele. Weimar, 1861.
Schiller (Aesth. Erz.) = Über die ästhetische Erziehung des Menschen, in einer Reihe von Briefen. Sämtl. Werke. Stuttgart 1874.
Spencer (Psych.) = Principes de psychologie. Ford. Ribot et Espinas. Paris.
Szemere (Ath) = Az aesthetikai játékelmélet. Megj. az «Athenaeum»-ban, 1904.
Wundt (Eth.) = Ethik. Stuttgart, 1886.
Wundt (K.) = Völkerpsychologie III: Die Kunst. Leipzig, 1908.
Wundt (Lél.) = A lélektan alapvonalai. Ford. Rácz. Budapest 1898.
Wundt (M. ThS.) = Vorlesungen über die Menschen- und Thierseele. Hamburg-Leipzig, 1897.
Wundt (Ph. Ps.) = Grundzüge der physiologischen Psychologie. Leipzig, 1902—3.

IRODALOM.

L. v. Schroeder, Bhagavadgītā. Jena, Diederich. 1912 P. XVI+87.

A Bhagavadgītā, ez a Mahābhāratába beágyazott 18 énekes bölceleti költemény [Mbh. VI. 25—42], mint az ind szellem legcharakterisztikusabb alkotásainak egyike nem csupán Indiában, hanem az egész művelt világon páratlan népszerűsége vergődött. Hazájában a bhāgavaták viṣṇuita szektájának szentkönyve, amelyet azonban minden felekezet nagyrebecsül s nem egy művelt hindu betéve tud. Nyugaton ez volt a legelső sanskrit mű, amelyet direkte eredetiből fordítottak le európai nyelvre, t. i. *Gh. Wilkins* angolra [London, 1785]. Megérdemelt jelentőségre azonban csak *A. W. v. Schlegel* editója és mintaszerű latin fordítása [Bonn, 1823] útján jutott: ebben az alakban ismerte ugyanis meg *W. v. Humboldt*, aki behatóan foglalkozott vele s több ízben a legnagyobb elragadtatás hangján szólott róla (1. *Winternitz*, *Gesch. der ind. Lit.* I. 2. 1908. p. 366.). A mű aztán gyors egymásutánban egész sereg — nevezetesen német, angol és francia — fordításban jelent meg. Ezek között azonban ez idő szerint csak kettő áll minden tekintetben a tudomány színvonalán: *R. Garbe* [Die Bh. Leipzig, 1905. I. és *P. Deussen* [Der Gesang dez Heiligen. Leipzig, 1911.] német prózai fordítása, amelyekhez most harmadikúl a *Schroeder*-féle ugyancsak német metrikus fordítása járul,

A bevezetésben a fordító röviden, de világosan karakterizálja a költeményt, analizálja főgondolatát s tájékoztat a körüle támadt controverziáról *W. v. Humboldt* nézetéhez csatlakozva szintén úgy vélekedik, hogy a Bh. az egyetlen mű a világirodalomban, amely egészen megfelel a «bölceleti költemény» fogalmának, amennyiben csakugyan filozófiai tartalmú s hozzá igazán poetikus lendülettel megírt mű, amit *Lucretius* «*De verum natura*» művéről sem lehet föntartás nélkül mondani; — sőt több mint «bölceleti költemény»: «eine religiösphilosophische Dichtung mit starkem ethischen Einschlag», mert bölcelet, vallás, erkölcs és költés osztatlan organikus egész benne. Centrális magva a következő: a test összetett és mulandó, a lélek egyszerű és

elmúlhatatlan, különböző testekbe vándorol, míg a legfőbb lény nyel nem egyesül; ez egyesülés útja azonban nem a tétlen meditatio, noha időnkint ez sem fölösleges, hanem a tevékeny kötelelességteljesítés: cselekednünk kell, de abszolút lelki nyugalommal, tekintet nélkül a jó vagy rossz következményekre, csak az erkölcsi parancsnak engedelmeskedve. Ime egy metafizikai spekulációkra épített praktikus morál, amely imponáló szigorúságával és tisztaságával — az ind filozófiában először és utoljára — a nagy königsbergi bölcselelő kategorikus impératívusára emlékeztet! Ami metafizikai bázisát illeti, régen megállapított tény, hogy ilyenül *sāṅkhya-yōga*- és *vēdānta*-szellemű tanok szolgálnak. A *sāṅkhya-yōga* duatisztikus és realisztikus rendszer: a természetet [*pra kṛti*, azaz: anyag] és az individuális lelkek [*puruṣa*] sokasága Jb ooo különböző örök principiumok; a lélek testből-testbe vándorol, míg a testtől való totális heterogeneitásának megismerésére nem jut, mire megszabadul a testtől és a további vándorlástól s tehát meg van váltva. Ezzel szemben az upanišadokra, a legrégebb bölcseleti értekezésekre, alapított *vēdānta*-rendszer monisztikus és idealisztikus: minden létező principiuma a világlélek, az egyéni lélekkel lényegében azonos ātman-brahman; az egész univerzum egy, a principium individuationis csak tudatlanságszülte látszat; aki ezzel tisztába jő s énjének a világlélekkel való azonosságát felismeri, meg van váltva. Hogyan került össze ez a két annyira eltérő rendszer a Bhagavad-gītában, főleg hogyan egyeztethető össze a *sāṅkhya-yōga* atheizmusa a Bh. szembenőően theisztikus tendenciájával? W. v. Humboldt nyomán sokáig azt hitték, hogy a Bh. első sorban költemény akar lenni, nem bölcseleti munka, hogy költője bölcse, de nem céhbéli bölcselelő stb. J. Dahlmann jezsuita páter szerint az ind középkorból ránk maradt atheisztikus *sāṅkhya*-rendszernek volt egy régebb theisztikus alakja, amelyet a Bh. őrzött meg. A kompetens búvárok majoritása azonban ahhoz a gondolathoz ragaszkodik, hogy a Bh. filozófiai szinkretizmus eredménye. Ezen a nézetten van pl. Jacobi, Pischel s elsősorban Garbe, aki id. munkájában — azzal a Holzmann-féle thézissel szemben, hogy egy eredeti pantheisztikus költemény van theisztikus szellemben feldolgozva — nyomatékosan utalt arra, hogy a Bh. alapjában és legbelső lényegében theisztikus. A Bh. szerzője szerint a bölcseesség quintessenciája a *bhakti*, az élő egy istennek hívő és odaadó szeretete, s a költemény középpontjában *Kṛṣṇa* áll, az a «főlséges úr» [*bhagavant*-], akinek éneke [*gītā*, azaz revelatiója] a Bhagavad-gītā s aki a bizonyo-

san ő róla elnevezett bhāgavaták monotheisztikus szektáját valószínűleg alapította. Ezen istenített vallásalapító kultuszának filozófiai mélyítése végett később a tan eredeti monotheizmusát, úgy ahogy lehetett, a régi nagy tekintélyű sāṅkhya-yōga alapjára helyezték, minek folytán mind a két álláspont többé-kevésbé eltolódott, s még későbbben *Kṛṣṇa* alakját a nagy *Viṣṇu* istennel identifikálták, minek következtében a bhāgavaták szektája egészen beolvadt a voltaképeni brahmanizmusba. Ez volt *Garbe* szerint az eredeti Bh. álláspontja, míg a mai Bh. a későbbben uralomra jutott védānta-rendszer hatása alatt alakult ki véglegesen. Egészen más látószöglől nézi a dolgot *Deussen* fönnebb idézett művében [v. ö. még *Allg. Gesch. der Philosophie. I. 3. p. 8. et seqq.*]: szerinte a Bh. nem «Mischphilosophie», hanem «Übergangsphilosophie» [Ges. p. XVIII.] — átmenet az *upaniṣadok* ősrégi bölceletéről a későbbi rendszerekre, az eredeti idealizmusról a későbbi realizmusra [Allg. Gesch. I. 3. p. 21—22]. *Schroeder* maga, saját valómása szerint erős ingadozás után, *Deussen* felfogását tette magáévá Részemről, ha ugyan nem szerénytelenség ily fényes nevű autoritások közé keveredni, inkább *Garbe* mellé állanék. *Deussen* ama felfogása ugyanis, hogy az epikus kor bölcelete az *upaniṣadok* átmanánából nőtt ki s csak lassankint távolodott el tőle [Allg. Gesch. I. 3. p. 12.] egyáltalában nem kényszerítő s az a nézete, hogy a sāṅkhya és yōga terminusok az epikus szövegekben még nem a későbbi bölceleti rendszereket jelölik, hanem csak különböző módszereket [t. i. a reflexiót és a belső koncentrációt] ugyanazon cél, t. i. az átman-brahman elérésére [l. c. p. 15.] — problemetikus.

Ami *Schroeder* fordítását illeti, filológiai szempontból teljesen hű és megbízható, amint ez e kiváló és régi indologusnál magától értetődik s amint erről különben részint a skt. eredetivel, részint a két előbbi német fordítással való partiális kollationálások útján meg is győződtem. A poeitikus ruhába való öltöztetés mit sem ártott a filológiai hűségnek — nem is igen árthatott, mert az eredeti versmérték, a a ślōka, utānzása nem sok fáradságot okoz, aminek fejében persze európai fül számára meglehetősen monoton is. A magyarázatra szoruló helyek sor alatt vannak kommentálva. A függelékben a Bh. studiumához való bibliografia foglaltatik.

A minden tekintetben elsőrangú könyvecskét melegen ajánlom nem csupán a filozófusoknak, hanem minden művelt embernek is.

Schmidt József.

Henri Berr: La Synthèse en Histoire. Paris Libr. F. Alcan. 1911. p. XVI + 272.

A természettudományok a XIX. században már fejlett logikával, részletesen kidolgozott tervszerű methodikával dolgoznak akkor, midőn a történettudományok, melyektől pedig e század a *saeculum historicum* nevet kapta, csak homályosan érzik a maguk logikai nehézségeit és problémáit, melyeket azután nagyrészt a természettudományokból egyszerűen átkölcsönözött fogalmakkal gondolnak megoldhatóknak. Innen a történelem empirikus anyagán folytonos erőszakot tevő törvénykeresés, a singuláris és individuális vonások elhanyagolható mennyiségekként való mellőzése, az egyéni és socialpsychikai qualitativ különbségeknek kiküszöbölése, az egész történelmen állítólag uralkodó formuláknak, az evolucionizmus föllépésével a biológiai kategóriáknak a történelmi jelenségek lelki tényezőire való mértéktelen alkalmazása (létért való küzdelem, alkalmazkodás, természeti kiválasztás stb.), amivel együtt járt a történelem tudományos autonómiájának képzelt megszüntetése, amennyiben a történelem egyedül értékes célját kizáróan a kollektív jelenségek törvényszerűségének megállapításában látták, ez pedig a szociológia feladata. Comte-nak a történelemre vonatkozó pozitívisztikus tudományelméleti programját vállalja Buckle s az eszmék filiaciója ugyanezen vállalkozás finomabb formáját mutathatja ki Lamprecht és Breysig socialpsychikai egyetemesítéseiben is. Az egyetemesítő történelemelméleteket nagyrészt filozófusok alkották, ami érthető, mert a filozófus az egységes egész értelméről akar ítéletet mondani, egyetemes természetű eszméket keres, mindent sub specie aeternitatis akar megragadni; viszont a szaktörténész először a tények analitikus vizsgálatába merül, az egyszer megtörtént tényt állapítja meg, a tényeket immanens módon kezeli, sub specie temporis nyúl hozzájuk. Sajátságos tudománytörténeti jelenség, hogy ennek ellenére a XIX. század végén a történelem anyagának singuláris jellegét s a történeti fogalomalkotásnak a természettudományi fogalomalkotástól egészen elütő természetét elsősorban filozófusok (Dilthey, Windelband, Rickert stb.) s nem a szakhistorikusok hangsúlyozzák. Sőt — az egyébként mindig nomothetikus irányzatú szociológusokat nem számítva — épen az utóbbiak táborából lépnek elő a merész egyetemesítőek a maguk történeti artefactumjaikkal.

A történetírás célja részint az áthagyományozott események ténylegességének megállapítása, részint *e tények összefüggésének ismerete.*

A történelem előbbi analitikus feladata mellé sorakozik a talán még nehezebb munka: a *történeli synthesis*.¹ Az analitikus történeli munkával szemben mindig az volt a vád, hogy maguk a tények «sem mire sem vezetnek», a tiszta singularitásokhoz tapadó történeli mikrografiából semmi sem következik. Csak ezután jön az «igazi» történeli munka, a *synthesis*. A címül írt könyv az utóbbi problémának, amellyel való foglalkozás a történelemnek az előbb említett logikai nehézségeit rendre föltárja, van szentelve. H. Berr először a *synthesis* két fokával: a tudós és tudományos *synthesis*szel (*synthèse érudite et synthèse scientifique*) foglalkozik. Az előbbin a szerző a történelmi tudományos munka rendszeres szervezését érti, amely az egyéni munkát programmszerű kollektív együttműködésnek rendeli alá s amely nem engedi, hogy a historikus a maga elszigetelt speciális munkásságával csak mintegy magának dolgozzék. E célt szolgálják a bibliographiák s a tudós cooperatio egyéb eszközei: Chronique, Bulletins, Berichte. A tudományos *synthesis* elválaszthatatlan az *analysis*től. A pusztá tények gyűjteményének sincs több értéke, mint egy bélyeg- vagy csigagyűjteménynek. A *synthesis*t azonban hosszú analitikus munkának kell megelőznie, mint *Fustel de Coulanges* mondja: «Pour un jour de *synthèse*, il faut des années d'*analyse*».

Berr a történeli *synthesis*t bizonyos egyformaságoknak s hasonlóságoknak, mint «*fonctions du temps*»-nak észrevételében látja; nem exact törvények keresésében, hanem bizonyos approximatív egyetemesítésekben. A mai történelmi generalizációk állapotát nagyon zűrzavarosnak mondja. Két csoportba osztja őket: az egyik csoportba tartozók a túlságosan egyetemes, épen ezért üres egyetemesítések, melyek vagy apriorisztikus, vagy nagyon is elcsietett induktív természetűek (pl. a Comte-féle *loi des trois états*, vagy a történelemnek E. Millard-féle 250 éves ciklusokra való beosztása); a másikat «törvények» már nem akarnak a történelem kulcsai lenni s inkább csak a jelenségek együttlétének vagy egymásutánjának empirikus hasonlóságát állítják (küzdelem a létért, kölcsönös segítség, munkafelosztás). A szerző szerint a történet folyamán az emberi cselekedeteknek három mindig mélyebben fekvő *okrétegük* van. Az első, a legmagasabban fekvő, a

¹ Ez az a fogalom, melyet *Bernheim* a történelem heurisztikus és kritikai munkájával szemben *Auffassung*-nak nevez (*Lehrb. der Historischen Methode u. der Geschichtsphilosophie*. 1908. S. 562 ff.)

tudatos pszichológiai tünemények rétege, melyek mint irányítók *formát* adnak a politikai, értelmi s gazdasági életnek. A második a tudattalan pszichológiai jelenségek rétege, melyek az ösztönöknek s tendenciáknak felelnek meg s ezek szolgáltatják a gazdasági termelés erőt s ezek okozzák a nyilvános és magánélet nagy kríziseit. A harmadik csoportot a fiziológiai jelenségek alkotják, melyek anyagi feltételektől függenek, az örökléstől, fajtól, környezettől stb. A történelmi tényezők ezen Berr-féle rendszeresítése nagyjában megfelel a Bernheim felosztásának: pszichikai, kulturái s fizikai tényezők.

A történelmi *synthesis* kérdésének gyökere az okság fogalmában rejlik. Az okságnak a történelmi ismerésben való szerepét kétféle módon ítélni lehet: vagy azonosítjuk az okságot a törvény fogalmával, úgy mint a természettudományban, s ekkor az egyéninek nincs értéke a történelemben sem, vagy pedig a történelmi okság fogalmát függetlennek tartjuk a törvény fogalmától, sajátos lelki természetűnek (psychikai *causalitas*), mely csak egyszer adott feltételek között individualizálva jelenik meg. Berr munkájának egyik fő hiánya, hogy nem foglalkozik behatóan az utóbbi, a történelmi összefüggéseket hordozó pszichikai oksággal, ennek *syntheticus* jellegével; csak természeti okságot ismerve, az okság *proprium quid-jét* az egyetemes identitásban látja. Homályos marad továbbá a műben a lelki jelenségeknek épen a történettudományban oly fontos teleológiai jellege; ennek okát részben a *causa* és a *ratio* között való különbség elhanyagolásában kereshetjük. Mellőzi továbbá a történelmi *synthesis*ben oly fontos *interpretatio* problémáját. Igazolatlan a történelmi *synthesis*nek az *esetlegességről* (*contingence*), a *szükségességről* s a *logikáról* szóló részre való tagolása. Részletes fejtegetéseket olvashatunk a *hasard historique*-ről, mint heterogén okláncolatok esetleges sűrűlódásáról (földrengés, árvíz, epidemia). Az egyéniséget Berr közbülső tagnak tartja a véletlen s a szükségesség között; megkülönböztet személyes s kollektív individualitást; tüzetesebben tárgyalja a kollektív egyéniség vonatkozásait a leíró, összehasonlító s genetikus ethológiához, az *anthroposociológiához*, a *race* pszichológiához.

A történelemmel Berr az *esetlegesség* címe alatt foglalkozik; a szociológia már a *szükségesség* (*nécessité*) tudománya nála. Kemény, de igazságos kritikában részesíti az utóbbi két évtized nagy szociológiai mozgalmait, melyeknek hatalmas erő kifejtésével egyáltalán nincsen arányban a pozitív eredmények rendkívüli soványsága. Egészen saját

tos, az eddigi szóhasználattól eltérő a mű harmadik fő részének címéül szolgáló *logika* szó. A történet logikáján a mechanisztikus történetfelfogással szemben a történeti finalizmust érti. A létért való küzdelmet az emberiség történetének egyetlen rúgójául feltüntető szociális darwinizmus túlzásaival szemben Berr elismeri a lelki életnek a történeti folyásba célszerűen, cél-okként belenyúló természetét (*causalité de l'idée*). Végül a történelem jövőjéről, az antiintellektualista történetfelfogásról s a történeti synthesis és intuitio viszonyáról elmélkedik.

A szerzőt az a tudat indította műve megírására, hogy a historikusok, akiknek jó nagyrésze sohasem gondolkodik a történelem tudományos kritériumairól, logikai természetéről, e munkából tudományuk szintetikus szervezésére egyetemes szempontokat meríthessenek. Mint a *Revue de synthése historique* szerkesztője főképp e folyóiratnak másfél évtized óta megjelent történetelméleti cikkeit törekedett részint kritikailag megrostálni, részint szerves egészbe rendszerezni. Azonban épen ezen szisztematizáló szempontból esik sok kifogás alá, fejtegetése sokszor incoherens, számos súlyos problémát mellőz s a történeti synthesis betetőzésének tekinthető problémát, a történelem, a történetfilozófia s a szociológia területi elhatárolásának kérdését, csak érinti, de ki nem fejt. Berr mintegy francia Bernheim akart lenni, de csak közepes összegező maradt. Bibliografiai szempontból azonban Bernheimnek a francia történetelméleti irodalomra nézve méltó kiegészítője.

Kornis Gyula.

A. E. Taylor: Varia Socratica. (First series) Oxford 1911.

Ezen tanulmányok célja Socrates egyéniségét kellőképen kidomborítani s alakját az őt körülvevő ködből kiemelni. Ezért a szerző tanulmány tárgyává teszi a görög irodalom összes olyan termékeit, melyekben S.-ről van szó s igyekszik bizonyítani, hogy S. történetileg hiteles alakját egyedül a platoni dialogusokban találjuk meg; itt is vannak homályos adatok, de ha ezeket felismerve eltávolítjuk, bizony állíthatjuk, hogy S. egyéniségének és philosophiájának szigorúan történeti forrását Platonnál kell keresnünk.

Az első tanulmány címe: S. vallástalansága (The impiety of S.) — Eddig még senki sem bizonyította be, hogy miért lett S. az ujonnan helyreállott demokratikus szellem egyik legelső áldozata. A legtöbben vallástalanságát mondják halála főokának, melyre az Apológiában is hivatkozás történik. A vádlók főként avval hibáztatják S.-t, hogy új

isteneket (*Θαίμονα*) hirdet. Az Apologia ezen részletét Xenophon is fölhasználta s igyekszik S.-t az idegen isten bevitelének vádjá alól tisztázni. S.-nek azonban, — mint szerző kimutatja — nem ez volt a bűne s állítólagos vallástalanságát nem a fenti vádban kell keresnünk. Üldöztetésének igazi oka az volt, hogy — mint gyanítható — egy antidemokratikus *εταρεία*-ban vezető szerepet vitt és titkos híve volt a pythagoreusok «idegen» kultuszának. Nem azért volt tehát «vallástalan», mert atheista lett volna, vagy talán mert kételkedett a régi Hesiodos-féle istenekben, hanem mivel híve volt egy «religio non licita»-nak, s így a történelem első nonkonformistájának tekinthető.

A második tanulmány az aristotelesi S.-ről (*The Aristotelian S.*) szól. Tudvalevő, hogy Aristoteles többször említi műveiben S.-t, még pedig egyszer névelővel (*ὁ Σωκράτης*), máskor anélkül. Az ú. n. Fitzgerald-féle kanon értelmében a kétféle elnevezés mélyebb különbséget is rejt magában, amennyiben a névelővel ellátott S. azt a *költőileg* megalkotott egyént jelöli, aki Platon dialógusaiban is szerepel; a névelő nélküli ellenben a *történeti* S.-re vonatkozik, akinek életéről is tudunk egyet-mást, pl. azt, hogy a deliumi ütközetben résztvett stb. Szerző kimutatja forrásszerűleg, hogy a kommentátorok által tett ezen önkényes megkülönböztetésnek Aristoteles szóhasználatában nyoma sincs, egyúttal igyekszik bebizonyítani, hogy Aristotelesnél semmi olyan nincs mondva S.-ről, aminek alapja Platon dialógusaiban nem volna feltalálható (pag. 67.). Világos tehát, hogy Aristoteles kizárólag a Platon tekintélyére támaszkodott a S.-ről mondottakban s egyáltalában nem volt szándékában a dialogusokban emlegetett S.-t a történetitől megkülönböztetni, s ezen eljárása arról tesz bizonyosságot, hogy a platoni S.-t ő is minden tekintetben történetinek tartotta.

A harmadik tanulmány tárgya «*The διασοὶ λόγοι*» (későbbi helytelen latinus elnevezése *Dialexeis*). Diels megállapítása szerint valószínűleg a sophisták köréből kikerült töredékek s S. halála előtt pár évvel íródtak. Nagyon figyelemreméltók azért, mert a sokraticizmus élesen fölismerhető nyomait rejtik magukban. A mű tárgyalási módszere az, hogy felállít ilyen ellentétes tételeket pl. hogy a «jó» és «rossz» különbözők, másfelől, hogy a kettő ugyanaz. Ezután mindkét állítást bizonyítékokkal igyekszik megerősíteni. Különösen a hatodik antinomia viseli magán S. hatásának bélyegét, mely a *σοφία* és *ἀρετή* fogalmával operál (pag. 114.). A thesis így szól: a bölcsesség és erény nem taníthatók; az antithesis, hogy taníthatók. Az argumentumok és pél-

dák annyira emlékeztetnek a Protagoráséira, hogy a *δύσολ λόγοι* forrásával is egész bizonyossággal amaz tekinthető.

A negyedik értekezés Aristophanes «Felhők» c. darabját teszi vizsgálódás tárgyává. Címe: *The φροντιστήριον*, ami azt a helyet jelöli Aristophanesnél, ahol a tudósok (*φροντισταί*, Platonnál *φιλοσοφοί*) összegyűltek s egymással vitatkoztak (mint Platon akadémiajában), sőt valószínűleg együtt is étkeztek s olyan asztaltársaságfélélt alkottak. Szerző szerint a darabot nem tekinthetjük tisztán szatirának, hanem történeti szempontból is nagyon figyelemreméltó, mit főleg az a körülmény bizonyít, hogy meglepő egyezéseket mutat Platon későbbi dialogusával a Phaedoval. A Phaedoban ugyanazon philosophiai rendszerek szerepelnek, mint amelyek hatással voltak kezdetben S.-re. amiket a «Felhők» protagonistésa sorol fel. Ezen kívül is számos párhuzamos hely található annak bizonyítására, hogy a dialogusok S.-e feltűnően egyezik Aristophanes karrikaturájával, mely Platon gyermekkorában készült. A két író művének ezen egyezése bizonyosságul szolgál mindkettő történeti hitelességének s így föltehető, hogy amit S. ifjúságáról tudunk, az elégséges történeti alapot nem nélkülözi.

Az utolsó tanulmány tárgya az *εἶδος* és *ἰδέα* szó használatának felmutatása a Platon előtti irodalomban. Szerző szerint e két fogalom nem Platontól származik, — megtalálhatjuk S.-nél, sőt jóval előtte is. Ezen állítást forrásszerűleg is igazolva látjuk ezen értekezésben, amennyiben a szerző philologiai pontossággal összeállítja a két szó használatát a görög prózában Herodotostól kezdve egész Platónig. Ebből az összeállításból kitűnik, hogy az *εἶδος* és *ἰδέα* bármily kapcsolatban való használata megfelelő annak a jelentésnek, melyet a *Pythagoras-féle geometriában* nyert. Itt találhatjuk meg a szó elsődleges alapjelentését s innen ment át az orvosi és retorikai fogalmak közé, sőt mi több, Platon tanának kulcsát is itt kell keresnünk. Ez az eredeti jelentés pedig «valóság» «realitás» (*real essence* pag. 277.); Platónnál is elsősorban ezt jelenti. Ezen föltevés meggyőző bizonyítéka az, hogy az *εἶδος*, *ἰδέα*, *σχῆμα*, *μορφή* szavak állandó használata az V század végéig mindenütt ezen értelemben történik, ahol a pythagoreizmus tanának hatása érezhető. Kétségtelen dolog, hogy ezen hatás alól Platon sem volt kivétel.

Annak megállapítása, hogy e fogalmak már az V. században szerepeltek a Platon dialogusaiban előforduló értelemben, igazolja Platon azon föltevését, hogy az *εἶδος*-ban való hit már S.-nél is megtalálható.

Különben már az a körülmény is, hogy e két szó az attikai prózában nagyon ritkán fordul elő, arra enged következtetni, hogy az ionok terminológiájából került oda.

Míndez azon végső meggyőződésre vezet, hogy S.-ben nemcsak a pythagoreizmus *vallási* oldalának folytatóját, hanem a tisztán *spekulatív* oldalnak is — mely a világrend való lényegének és végső okainak felderítését van hivatva előmozdítani, — egyik előharcosát kell látnunk. Az igaz hit tisztelete a tudomány szeretetével egyesült benne.

Ezen tanulmányokból itélve sok érdekes adatot várhatunk a legközelebbi kötettől is, melyek mindenesetre jelentékenyen elősegítik a még mindig homályos Socrates probléma megoldását.

Dr. Varga Béla.

H. G. Opitz Die Philosophie der Zukunft. (Quelle v. Meyer 1910.)

A jövő filozófiájáról — vagy a filozófia jövőjéről — adott képek, ha nem valamely iskola propagandáját szolgálják, hanem értéküknek megfelelő szerephez kívánják juttatni a jelenben talán mellőzött szempontokat és módszereket, termékenyítők lehetnek, ha az összefonódott irányzatok logikai alkatát felfejtik, tendenciáját s logikai érvénye határait kimutatják, s a filozófia központi problémájához való viszonyuk szerint helyezik el a filozófiai munka ökonómiájába. Ilyen öntudatos eszmélés a filozófiai álláspontok és módszerek természetére oly problémák élesebb kiemelését eredményezheti, melyek jelentőségét a részletmunkába elmerült figyelem nem veszi észre; így bővült ki épen napjaink filozófiai munkája az érték kutatásával. Új problémák viszont új álláspontot és új módszereket teremthetnek, s megóvhatnak oly irányokkal való pepecseléstől, melyek haszontalanságát az erőfeszítések meddősége történetileg illusztrálja s a logikai eszmélés gyökerében feltárja. Ilyen értékelő kritika alapján lehetne a jövő filozófiájának alakítására a logikai értékük szerint leghivatottabb elemeket jogaikhoz juttatni. Természetesen a jövő alakulásának igazoltsága a filozófia amaz eszményének igazságától függ, mely a jelen és jövő megítélésre mértéknek használtatik.

Opitz vázlatát a jövő alakulatairól épen az tünteti ki, hogy a filozófia oly eszményét sürgeti, mely napjainkban ugyan mindjobban hódítja az elméket, de még távol van attól, hogy jelentőségét mindenütt felsimerték volna. Ez pedig az a felfogás, hogy a filozófia, mint

igazolható tanok rendszere, csak a valónak ismeretelméletileg igazolt tudománya lehet. Azért is nevezi Opitz a filozófiát a lét tudományának kat exochén (23); a lét alatt pedig érti az egyetlen közvetlenül adott és ismerős létet: a tudat jelenségeit, úgy hogy a filozófia, a lét tudománya = ismeretelmélet (50), mely az egyes tudományok elveinek is magyarázója, s így a valónak mintegy próbája (69), mely a való felismert törvényszerűségét a logikai, ätiológiai és teleológiai szempontok szerint kapcsolja. A valóság e *tartalmi* magyarázatánál fogva az ismeretelmélet a *metafizika* nevet érdemli, míg a való — a tudatvilág — megvalósulásának *formáival* a lélektan foglalkozik (56), menten minden metafizikai spekulációtól (mint pl. a test és lélek viszonya), de a fiziológiai tapasztalatisággal fontoskodó kicsinyeskedéstől is (67—8). Viszont az egyes tudományok metafizikai jelleget nyerhetnek, ha a végső magyarázó elvekből levezetni tudják tanaikat (59).

Ezek Opitz váradalmi a jövő filozófiájáról, melyek elérésére első feltétel az, hogy a filozófia visszatérjen az «egészséges ész» természetes alapjára (3). Alapjában véve helyes felfogását azonban nem részletezi kellőleg, nem állítja vele szembe a jelen irányzatokat konkrét alakulataikban, csak általános, inkább módszeres fejtegetések keretében marad. Saját felfogása, létjoga jobban kitűnt volna e konkrét dialektikai próbákból, különben a filozófia teendőjét nyilván nem meríti ki, még az *ontológiai* problémákat sem. De teljesen mellőzi az érték kutatását, mintha az utóbbi évtized legnagyobb jelentőségű filozófiai eseménye teljesen kikerülte volna figyelmét. Mert ez ätiológiai szempont említése nem is érinti a kérdést. S végül még ontológiai felfogásának egészséges alapelvét is megrontia, mikor a jövő filozófiáját végre is a teleológiai szempont egyeduralma alá akarja helyezni, ami már magában is helytelen, de egyenesen veszélyes lesz azáltal, hogy azt a teleológiát egy «magasabb intelligencia és akarat» létéből akarja érteni, akiről «a természet nyílt könyve beszél» (90). S erre nincs más érve, mint az, hogy az ilyen akarat által rendezett világ «végtelenül magasabb a merev logika vagy egy számrendszer szabályai szerint alkotott világnál». (91.). Itt tehát nem az igazoltság, hanem a tetszetősség dönt, s ezzel visszaestünk a leggyökeresebb metafizikába.

Tankó Béla.

A szerkesztő bizottság meghízásából revid.

Kornis Gy. titkár.

BULLETIN

DE LA

SOCIÉTÉ PHILOSOPHIQUE HONGROISE.

SOMMAIRE.

1. L'ÉVOLUTION DE L'ÉTHNOGRAPHIE DANS L'HISTOIRE DE LA PENSÉE MODERNE. — Par feu M. L. Katona, († 1910) Membre de l'Académie Hongroise, Professeur à l'Université de Budapest.
2. ÉTUDE SUR QUELQUES RÉACTIONS PHYSIQUES DES ÉTATS PSYCHIQUES. — Par M. le Docteur E. E. Moravcsik, Professeur de psychiatrie à l'Université de Budapest.
3. LE JEU, L'ART ET LE TRAVAIL. II. — Par M. E. Posch, Professeur de gymnase.

Analyses et Comptes-rendus :

L. v. Schroeder. — Henri Berr. — A. E. Taylor. — H. G. Opitz.

Pour le Comité de rédaction : Kornis.

*

Librairie Ferd. Pfeifer, Budapest, Kossuth Lajos-utca 7.